

Tradition i utveckling. Vi har många kulturhistoriskt värdefulla byggnader och miljöer i vårt land. De är en del av vår gemensamma historia och framtid.

Statens fastighetsverk vill göra svenska folket stolt över statens egendomar, våra nationalbyggnader och fria marker; slott och kungsgårdar, teatrar, museer, ambassader och en sjundedel av Sveriges mark. Vi äger allt detta tillsammans och SFV:s uppgift är att förvalta det på bästa sätt.

Vi ska också se till att bevara byggnadernas själ och karaktär, men samtidigt anpassa dem efter dagens behov och användning – till nytta och glädje för både hyresgäst och allmänhet. Lika viktigt som att förmedla historien bakom dagens byggnader är att skapa ny byggnadshistoria för morgondagen. På uppdrag av Sveriges regering driver vi därför även nya byggprojekt som på olika sätt representerar vårt land.

SFV förvaltar också statens skog och mark. Det gör vi på ett långsiktigt hållbart sätt, så att biologisk mångfald bevaras och renbetesland kan brukas även i framtiden.

Kammarrättens hus – Ett kontorshus i statsmaktens tjänst

Kammarrättens hus

Ett kontorshus i statsmaktens tjänst

Kammarrättens hus

Ett kontorshus i statsmaktens tjänst

Kammarrättens hus, huvudfasaden mot torget efter renoveringen 2010–2011. Foto: Alexandru Baboș, 2013.

Statens fastighetsverk
Järntorget 84, Box 2263
103 16 Stockholm

© Statens fastighetsverk, Alexandru Baboș
Tryck: Vitt Grafiska Produktion AB, 2014
ISBN 91-86670-29-8

Innehåll

KAMMARRÄTTENS HUS	4
Inledning	4
Bakgrund	4
KRUSISKA HUSETS HISTORIA	8
Bondes gamla palats, 1635–1668	8
Krusiska huset, 1668–1802	12
Prinsessornas hus	14
Kammarrevisionens hus	17
Från nya kakelugnar till en ödesdiger brand	19
KAMMARRÄTTENS HUS HISTORIA	27
Kammarrättens hus uppbyggande, 1803–1811	27
Det nybyggda kontorshuset	35
Slottsbyggnadsdirektionens förvaltning, 1811–1818	38
Överintendentsämbetets förvaltning, 1819–1918	38
Kungliga Byggnadsstyrelsens tid, 1918–1993	57
Statens fastighetsverks tid, 1993–2013	68
KULTURHISTORISKT VÄRDE	70
Del av Riddarholmen	70
Med rötter från stormaktstiden	70
En välbevarad och innovativ nyklassicistisk byggnad	70
Ett kontorshus i statsmaktens tjänst	71
En symbol för det framåtsträvande 1800-talet	71
Miljöskapande front mot vattnet	71
NOTFÖRTECKNING	72
Krusiska husets historia	72
Kammarrättens hus historia	73
KÄLLOR	77
Tryckta källor	77
Otryckta källor	77
Arkiv	77
Internetkällor	78

Kammarrättens hus

KAMMARRÄTTENS HUS ÄR beläget på Riddarholmen i Stockholm, väster om den anrika Riddarholmskyrkan. Huset ägs av staten, förvaltas av Statens fastighetsverk och inhyser Högsta förvaltningsdomstolen.

Kammarrättens hus upptogs den 25 januari 1935 bland de första i landet på förteckningen över byggnadsminnesmärken. Byggnaden utgör sedan den 1 januari 1989 statligt byggnadsminne.

Kammarrättens hus genomgick en omfattande renovering och upprustning för Högsta förvaltningsdomstolen 2010–2011. Under denna renovering har nya kunskaper om husets äldre historia kommit fram. En grundlig historik och genomgång av byggnadens kronologi över de stora ombyggnader som har format byggnaden till dagens utseende togs fram i samband med att ett vårdprogram gjordes 2012–2013. I denna skrift publicerar vi nu historiken för att fler ska kunna ta del av resultaten på ett samlat sätt.

INLEDNING

Historien om Kammarrättens hus tar upp huvudberättelserna i dess existens från uppförande till i dag. En av dessa berättelser är bunden till husets avsedda funktion som kontorsbyggnad för statliga myndigheter. Myndigheternas höga krav på ändamålsenliga lokaler och deras interna organisatoriska omvandlingar har starkt präglat huset över tiden. Huset har genomgått många större eller mindre anpassningar som följt den statliga administrativa utvecklingen. Husets historia återspeglar därför myndigheternas verksamhet i huset och följaktligen även Sveriges administrativa förvandling i stort under de senaste två århundradena.

Ett annat huvudspår följer den byggnadstekniska utvecklingen och dess mer eller mindre skonsamma anpassning till huset. Från torrdass till vattenspolade toaletter, från eldstäder till fjärrvärme och fjärrkyla, från självdrag till kilometerlånga ventilationstrummor anslutna till stora aggregat med värmeåtervinning, från ringklocka till datornätverk och från oljelampor till elbelysning har en lång och spännande resa avverkats som skildrar samhällets förändring och modernisering.

En särskild röd tråd i berättelsen om huset är husets problematiska grundläggning över en brant bergsslutning. Bergsslutningen hör till en förkastning som löper genom Stockholm och skapar Mälarens naturliga mynning till Östersjön. Den svåra placeringen har lett till en ständig kamp mot sättningar och deformationer i konstruktionen och mot de farhågor som följde med dem.

Huset är uppfört över resterna av ett gammalt adelspalats, Krusiska palatset, som delvis förstördes av och delvis revs efter en brand 1802. Denna historik strävar efter att skapa en sammanhängande berättelse om både Kammarrättens hus och dess föregångare, Krusiska palatset. Med hänsyn till det kronologiska upplägget och för att klargöra förutsättningarna till Kammarrättens hus uppförande kommer berättelsen om Krusiska huset först, från tomtdonationen 1635 fram till branden 1802.

BAKGRUND

I arbetet med att skriva husets historia har byggnaden varit den viktigaste källan och referensen. Historiken stödjer sig vidare på både tryckta, otryckta och tidigare okända källor.

*Kammarrättens hus efter renoveringen, fasaderna mot vattnet
och Wrangelska backen. Foto Alexandru Baboş 2014.*

*Kammarrättens hus är ett viktig inslag i stadsbilden på Riddarholmen, i närheten av den anrika kyrkan.
Foto: Alexandru Baboş 2007.*

Den tillgängliga litteraturen om huset påträffas mestadels i allmänna verk som behandlar hela eller delar av Riddarholmen. Tomtens historia skissades för första gången i en statlig utredning om äganderätten från 1910 av Emil Hildebrand. Den följdes 1940 av en ny utredning, som kom till inför ett markavtal mellan staten och staden med syfte att kartlägga stadens rätt på Riddarholmen.

En första sammanställning av källor och äldre ritningar om Kammarrättens hus finns i husets första vårdprogram från 1995, upprättat av arkitekten Svante Forsström för Statens fastighetsverk. I programmet finns en skissad historik av Lars Sjöberg samt en mer ingående redogörelse för ombyggnaden 1974, skriven av arkitekten Lennart Uhlin. Kammarrättens hus omnämns i Signums stora verk om nyklassicismen och den sengustavianska byggnadskonsten från 1998. Göran Alm tar där upp den ofta förekommande bilden av Kammarrättens hus som ett av Sveriges första kontorshus och att det var ett referensarbete för arkitekten Fredrik Blom. Thomas Roth tar mer detaljerat upp Bloms deltagande i uppförandet av Kammarrättens hus i en monografi ägnad åt denna arkitekt 2009.

Den mest utförliga historiken om huset, hittills, har stadsantikvarien Lena Lundberg tagit fram, i en byggnadshistorisk rapport från 2005, beställd av Banverket inför arbetet med Citybanan. Hennes rapport sätter fokus på husets tillkomst, grundläggning och konstruktion, vilka redovisas ingående med historiska uppgifter från husets byggtid samt från upprepade undersökningar och grundförstärkningar under 1900-talet. Hon har också utrett förhållandet till den äldre bebyggelsen på platsen och redovisat det i ritningar.

Tre äldre studier behandlar bränderna 1802 och 1807 som förstörde delar av kammararkivets lokaler i just Krusiska palatset och sedan i Kammarrättens hus. Arne Forsell redovisar i en artikel 1939 den officiella versionen av brandorsaken och bekämpningen av branden 1802. Åke Kromnow tar fram okända arkivkällor i en studie från 1950 för att illustrera dramatiken kring denna brand och berättar om hur arkivet med tjänstemännens

livsinsatser till stora delar kunde räddas från lågorna som härjade i det gamla Krusiska palatset. Den mindre kända branden 1807, i det nyligen färdigställda Kammarrättens hus, vars nedre plan gestaltades som Sveriges första arkivbyggnad, tas upp av Holger Wichman, i en studie från 1991. Både orsaken, konsekvenserna och återställningen av lokalerna behandlas.

En del kunskap om husets användning över tiden finns att hämta ur historier om de verksamheter som pågick i fastigheten. En överblick över Kammarrättens och föregångaren Revisionskammarens aktivitet i huset publicerades i en jubileumsskrift av Johan Kleberg 1940. Den utförligaste genomgången av Kammarrättens historia får vi från en bok av Kjell Modéer och Christian Häthén från 1995 som markerar ämbetets trehundraårsjubileum.

Inför arbetet med denna historik har en betydande genomgång av arkivkällor genomförts. Mycket tid har lagts ner på att renskriva och förvandla uppgifterna till en meningsfull berättelse om huset och de människor som påverkat det.

De genomgångna handlingarna finns bevarade i ett antal skilda arkiv. För perioden före branden 1802, har handlingar påträffats i Riksarkivet, Slottsarkivet och Stadsarkivet, medan ritningar och åtkomsthandlingar finns att granska i Överintendentsämbetets arkiv och Kammarkollegiets arkiv på Riksarkivet. Husets öde strax efter branden 1802 går att spåra i Riksarkivet, framför allt i Kommittén för kungshusets återuppbyggande, som ansvarade för återställningen av hela Riddarholmen mellan 1802 och 1811. Materialet från Överintendentsämbetets tid, mellan 1818 och 1918, och Kungliga Byggnadsstyrelsens tid, mellan 1919 och 1993, finns förvarat på Riksarkivet medan Byggnadsstyrelsens Kulturbyråns arkiv förvaras på Antikvarisk-topografiska arkivet. Ritningar och en del bilder från denna period finns bevarade på SFV. Ett värdefullt bildmaterial finns samlat på Stockholms stadsmuseum, i Kammarrättens bibliotek, i Uppsala universitets bibliotek och på Nordiska museet. För tiden efter 1993 finns handlingar och ritningar koncentrerade i SFV:s egna arkiv och i ATA.

Krusiska husets historia

Perioden 1635–1802

PLATSENS BERÄTTELSE BÖRJAR långt innan branden 1802. Den östra halvan av Kammarrättens hus är byggd över grundläggningen av ett adelspalats, Krusiska palatset, som går tillbaka till 1630-talet. Även den gemensamma väggen mellan Kammarrättens hus och Sparreska palatsets norra flygel bevarar i nedre våningar murverk från palatset.¹ Palatsets bevarade lämningar och historia renderar platsen en omistlig laddning och identitet.

BONDES GAMLA PALATS, 1635–1668

Efter en stor brand 1625 genomgick de västra delarna av Gamla stan en omfattande förändring. Vid den tiden var riket Sverige engagerat i det trettioåriga kriget och på väg att växa till en av kontinentens stormakter. Med Sveriges exponering mot utlandet ökade även ambitionen att förvandla Stockholm till ett centrum och en paradscen för rikets politiska makt. På Riddarholmen fick den gamla medeltida bebyggelsen i snabbt takt lämna plats för en ny representativ stadsdel kring kungarnas gravkyrka, enligt kung Gustav II Adolfs egna beslut. Hela bebyggelsen på ön, med undantag för kyrkan och försvarstornen, fick vika undan för denna omvandlingsplan. Enligt regleringskartan för Riddarholmen från omkring 1635/36 var ön indelad i stora tomter för representativa palatsbyggen.

Den västliga tomten, söder om södra Vasatornet på Riddarholmen, *"mellan gatun vid kyrkogården och sjön"*, donerades av förmyndarregeringen den 7 januari 1635 till rikskammarrådet Carl Bonde (1581–1652), i enlighet med Gustav II Adolfs tidigare löfte, med tillåtelse att *"förbyggia, bruka och besittia"* det tills vidare stadfästelse.²

Carl Bonde satte i gång med ett palatsbygge strax därefter. På regleringskartan 1635–36 visas redan konturen av en L-formad byggnad, delvis mot kyrkogården och delvis längs södra tomtgränsen. Henrik Keyser d.ä.:s träsnitt från februari 1637 fångar den färdigbyggda södra byggnadskroppen i närheten av det ombyggda södra Vasatornet. Sigismund von Vogels kopparstick från 1647, som syftade till att fånga stadens snabba förvandling under förra halvan av 1600-talet, avtecknar ganska väl Carl Bondes palats från sjösidan. Den södra byggnaden, med sina två våningar, framträder som huvudbyggnad, medan den lägre längan mot gatan ser ut som en flygel. Ytterligare en länga, mot Lars Sparres palats i norr, verkar ha varit en annexbyggnad, troligen ett stall. Huvudbyggnaden uppfördes i tysk-nederländsk renässansstil, som dominerade staden på den tiden, med trapp- eller volutgavlar, högt sadeltak och höga skorstenar. Flygeln längs gatan var två våningar hög och hade en välvd portgång i änden av Kyrkogatan, som korsade Riddarholmen norr om kyrkogården. Det låga norra annexet i bilden var troligen en träkonstruktion. Den ersattes av en stenbyggnad troligen 1650, när det *"nye lille steenhuset"* omnämns i en skrivelse som ofullbordat.⁴

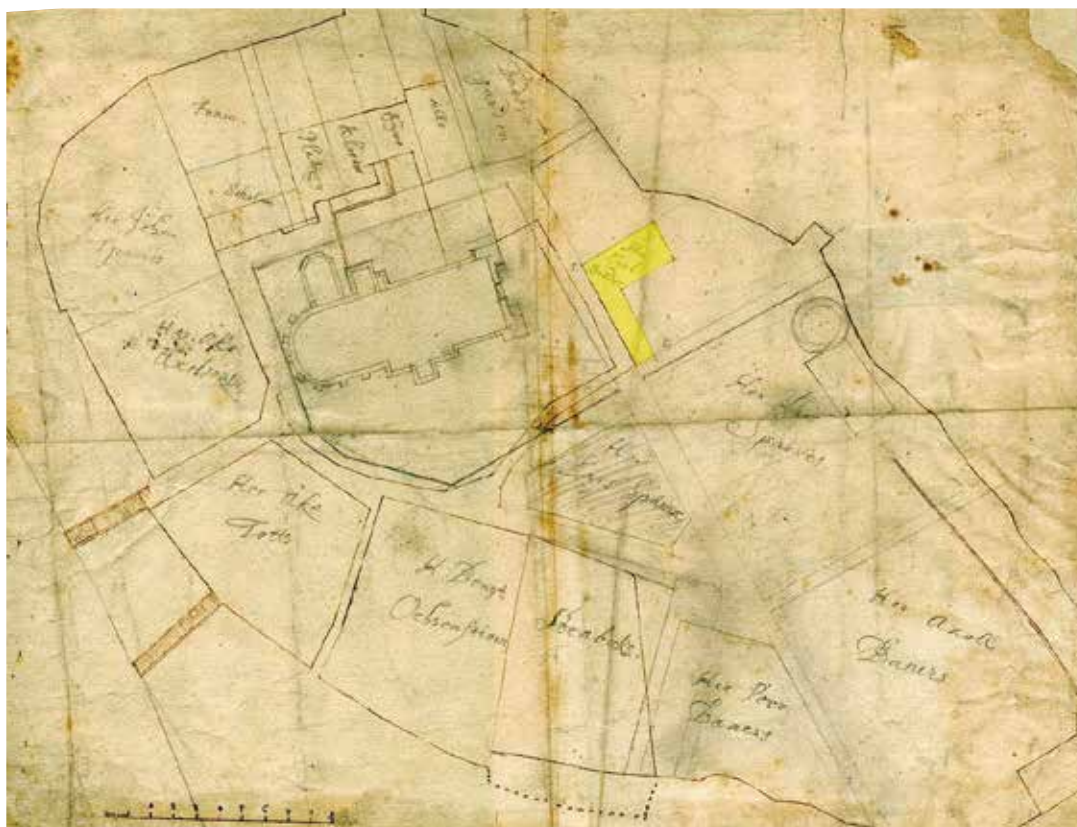
Detta stadspalats ärvdes år 1652 av sonen Gustaf Bonde (1620–1667), riks- och kammarråd, sedermera kommissarie för reduktionskollegiet, som köpte upp sina syskons andelar i huset. Han lyckades få donationen fastställd av Karl X Gustav den 16 juni 1655.⁵ Gustaf Bonde hade stora planer för sina egendomar och därmed anlätade han arkitekten Jean de la Vallée för att lyfta upp deras representationskaraktär.⁶

Murrester från Bondeska/Krusiska palatset under golvet i rum 3318–3322. Foto: Alexandru Baboş, 2010.

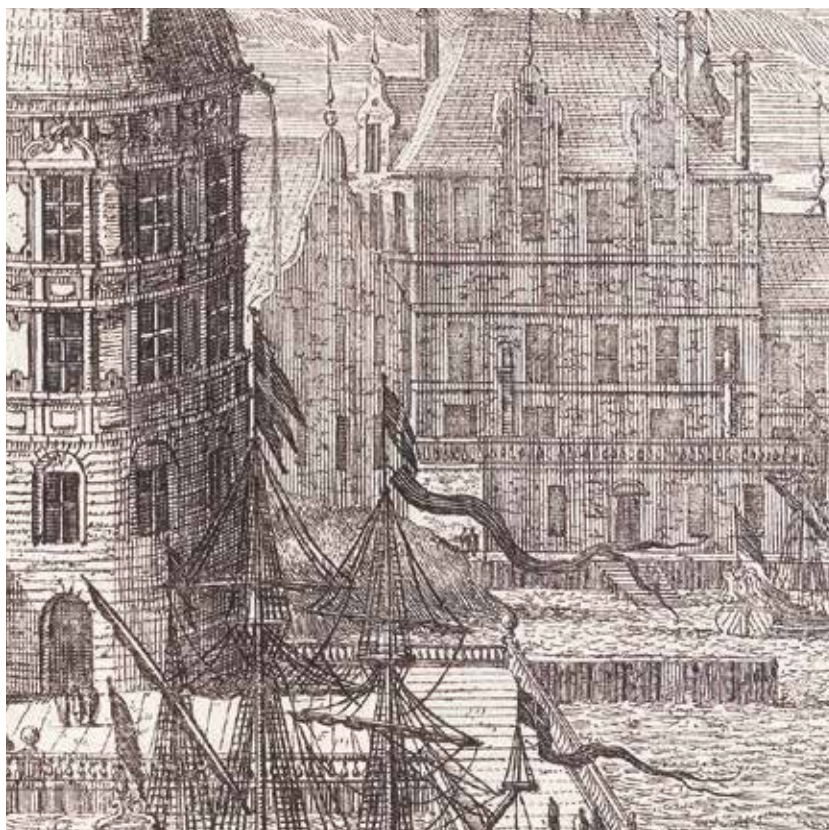
Rikskammarrådet Karl Bondes tidiga palats på Riddarholmen syns i Henrik Keyser den äldres träsnitt från februari 1637 (gulmarkerat ovan). Ur SSM.

Gustaf Bonde blev 1660 riksskattemästare och med detta ökade hans ambitioner med sitt bostadspalats i Stockholm. Arkitekten Jean de la Vallée fick året därpå i uppdrag att ta fram *"een General planta och afritningh huruledes samma gamla huus och tomt skulle kunna efter regulariteten bygd och reparerat blifwa"*. Han ritade även ett förslag på tillbyggnad av Bondeska palatset på Riddarholmen.⁷ Gustaf Bonde övergav samma år sina planer för en förändring av faderns gamla palats i utbyte

mot ett helt nytt palats, där vår tids välkända Bondeska palats står, bredvid det prestigefulla Riddarhuset.⁸ Under de år arbetet med det nya palatset pågick, fanns det antagligen inga resurser kvar för det gamla Bondeska palatset på Riddarholmen. En bild från 1660-talet av södra längan i Erik Dahlbverghs kända verk, *Suecia antiqua et hodierna*, visar en oförändrat utseende. Medan Gustaf Bonde fortfarande bodde på Riddarholmen, 1663, fick han en överenskommelse med Riddar-

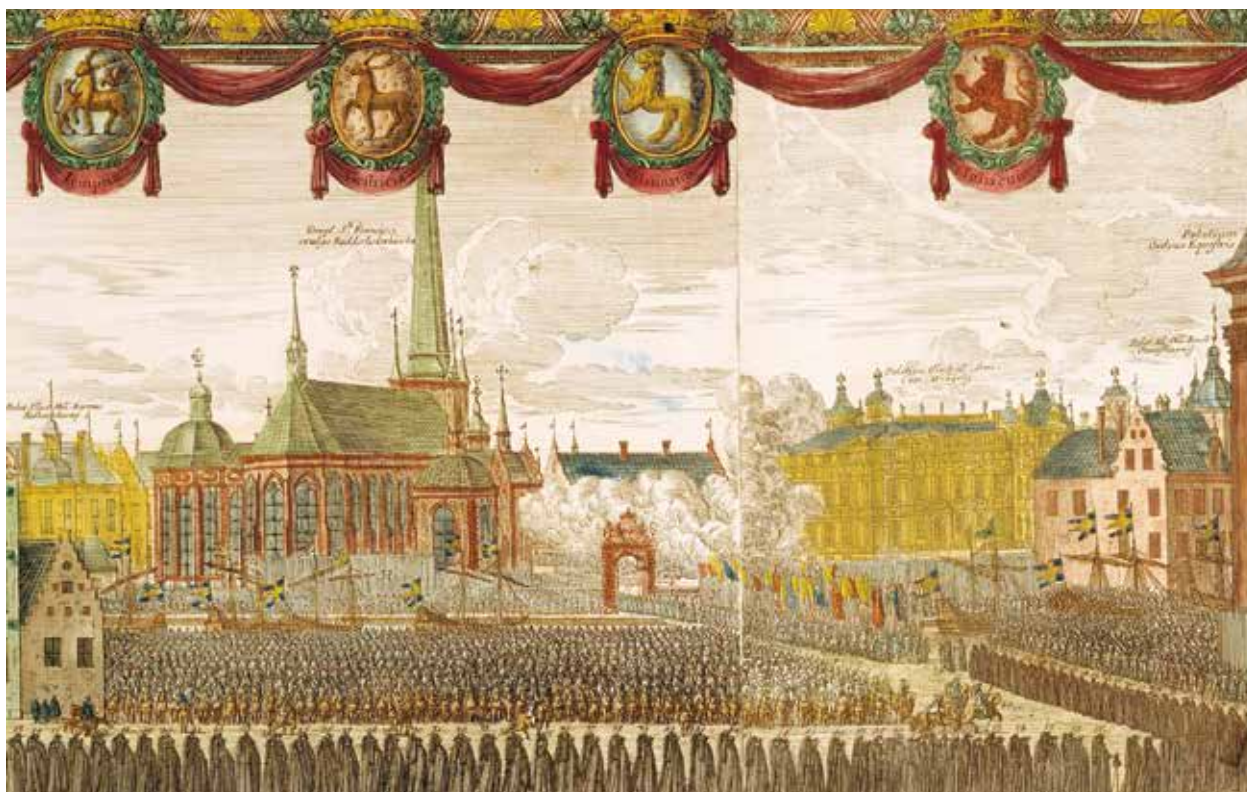

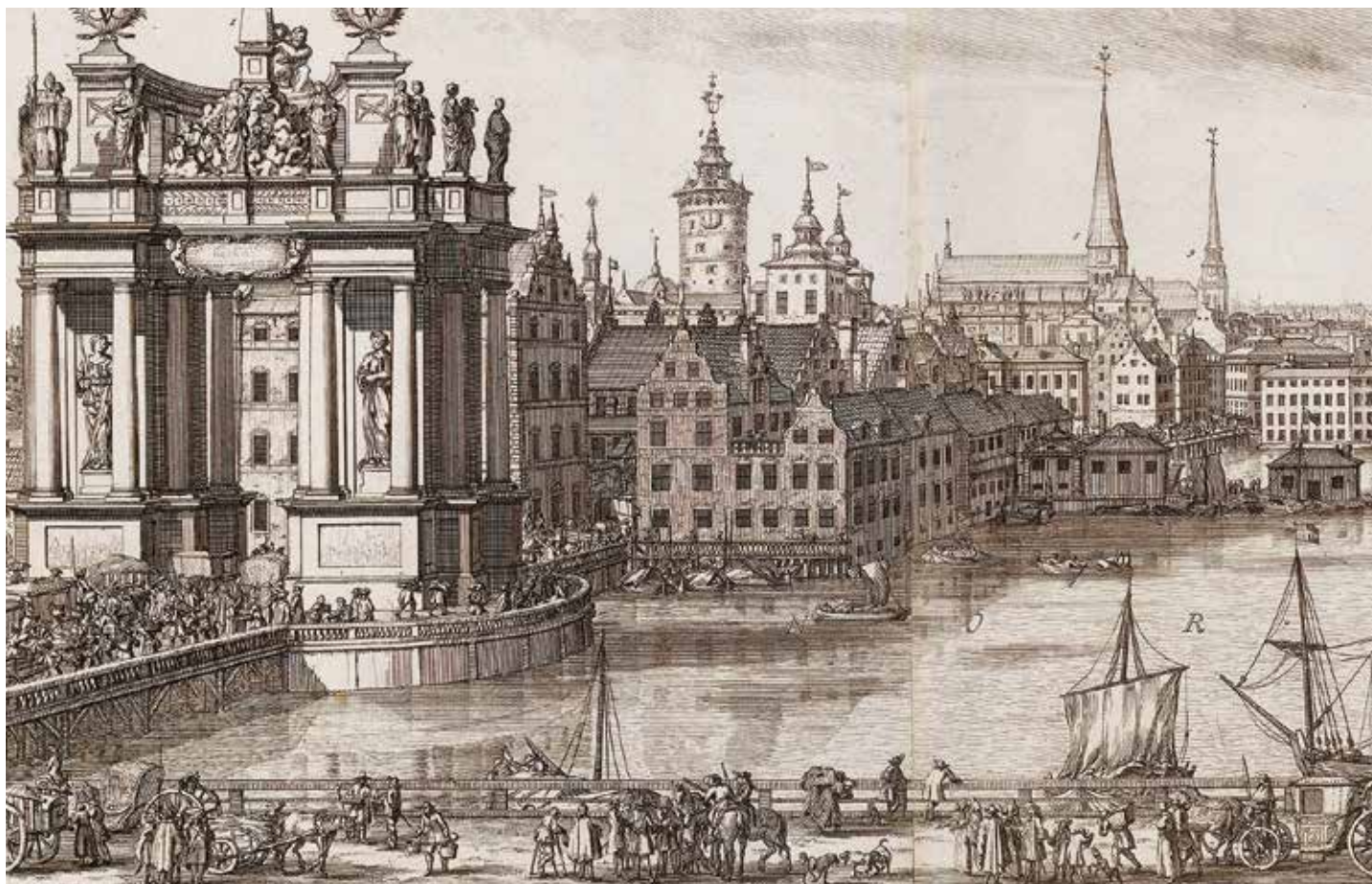
Rikskammarrådet Karl Bondes tidiga palats på Riddarholmen syns (gulmarkerat) i Riddarholmskartan från 1635–36. Ur KA.

Karl Bondes palats på Riddarholmen i Sigismund von Vogels kopparstick från 1647. Ur UUB 10836.

Gaveln till huvudbyggnaden i Erik Dahlbergs kopparstick från 1661. Ur Svecia antiqua.

Karl Bondes palats på Riddarholmen delvis dolt av rök från kanonsalvor under kung Karl X Gustavs begravning. färglagt kopparstick från 1660. Ur SSM 0014821.

Den ombyggda palatset på Riddarholmen tillhörande Christer Bonde, markerad med nummer 16 i Erik Dahlbergs kopparstick från 1680. Ur Suecia antiqua.

holmskyrkan om att vidga Kyrkogatan mot palatset med 6 kvarter på kyrkogårdens mark mot ersättning och därmed förbättra tillgängligheten till palatset.⁹ Gustaf Bonde hann 1666, året innan han dog, sälja sitt palats på Riddarholmen till en tysk baron, generalkrieg-zahlmeister i svenska armén, Melchior von Schlangenfheldt (1616–1682), för 10 000 Rd specie.¹⁰

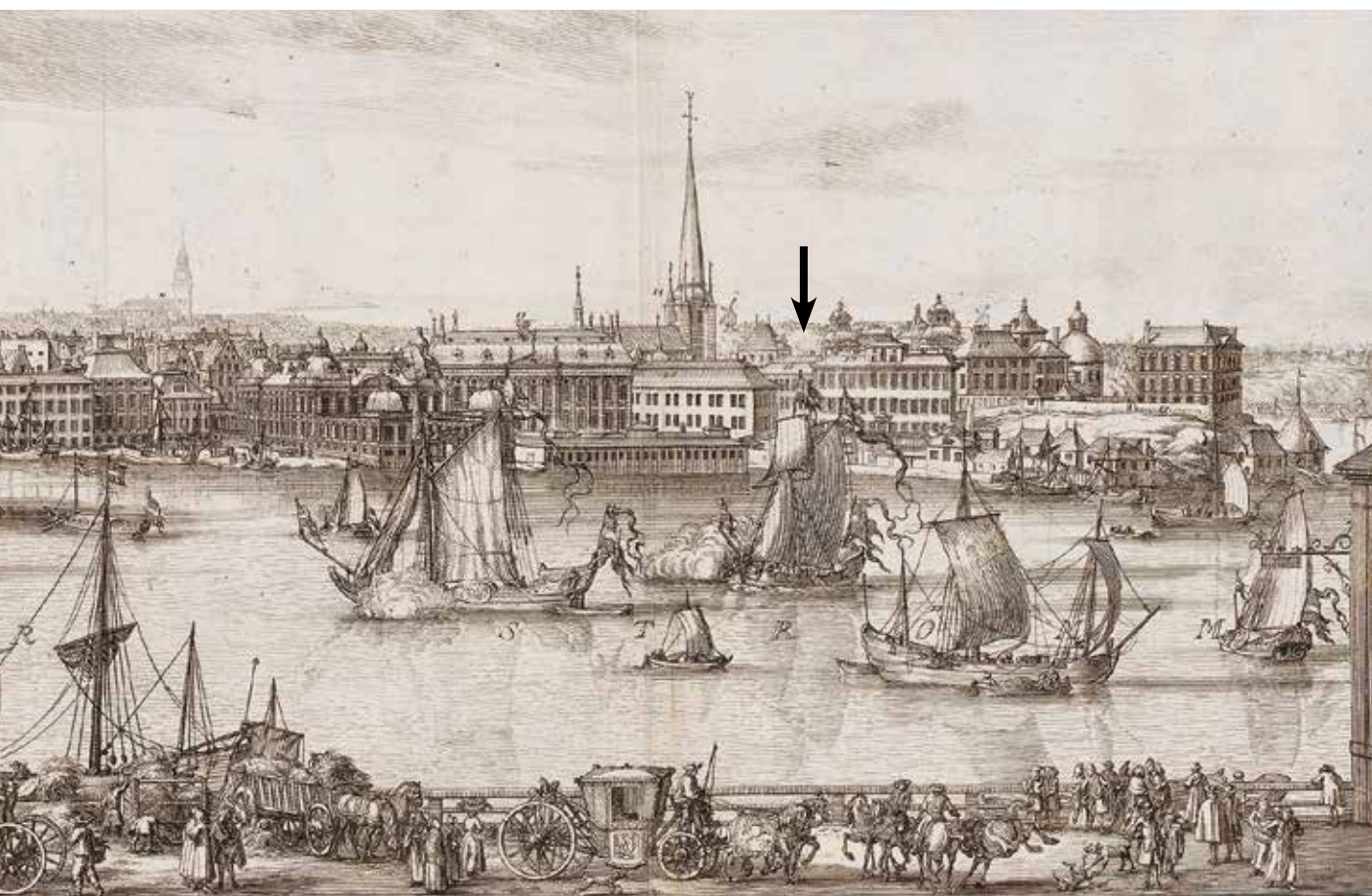
KRUSISKA HUSET, 1668–1802

Elsa Cruus af Edeby (1631–1716), tidigare hovjungfru till drottning Kristina, änka efter Gustaf Bondes bror, Christer, köpte palatset år 1668 för 9 500 Rd.¹¹ Från henne fick det gamla palatset sitt namn till eftervärlden, under benämningen Elsa Cruus hus, Cruuska eller Krusiska huset.

Under Elsa Cruus tid, förmodligen under 1670-talet, fick huset en påbyggnad och omfattande yttre omgestaltning i stramt klassicistiskt manér. Barocken och dess

stramare klassicistiska variant var den tidens regerande arkitektoniska stil. Adels ambition att följa tidens mode var så stark att den svepte bort renässanskaraktären från nästan alla representativa palats på Riddarholmen som hunnit bli byggda före barockens intåg i huvudstaden.¹² En bild i Suecia antiqua från omkring 1680 visar under nr 16, skymtande mellan Stenbockska och Hessensteinska palatsen, ett redan ombyggt palats med textförklaringen: *palat illustris senatoris Christierni Bonde*. Christer Bonde (1655–1712) var Elsa Cruus son och moderniseringen av stadspalatset var antagligen ämnat för honom ursprungligen.

Exteriören efter ombyggnaden är delvis känd från några samtida avbildningar. I den yttre gestaltningen visade Krusiska huset flera likheter med Bengt Oxenstiernas palats, dagens Hessensteinska palats. Det hade samma utformning, med huvudbyggnad och sidoflyglar i tre plan

runt en inre gård. I Krusiska palatset var gården stängd även mot sjön av en smal flygel i två våningar, troligen för en galleria i bostadsvåningen, en trappa upp. De gamla sadeltaken gjordes om till säteritak och både huvudbyggnaden och flyglarna fick valmad avslutning. Huvudbyggnaden i Krusiska huset flyttades efter påbyggnaden till mitten av anläggningen, sträckte sig 52 alnar längs den smala Västra kyrkogatan och uppvisade tolv fönsteraxlar. Den gamla sidoplacerade välvda portgången i slutet av Kyrkogatan sparades troligen för sin funktionalitet. Fasaddekorationerna var sparsamma med lisener som ramade in fasaderna och delade upp flyglarnas gavlar mot sjön.

Sockelvåningen kan ha varit markerad med gördel eller med en avvikande puts eller färg och taklisten borde ha varit profilerad. De gamla ankarslutarna kan ha lämnats synliga i fasaderna.

Palatsets barockdisposition redovisades i planritningar senare, på 1700-talet.¹⁴ Huset var försett med en generös huvudtrappa placerad mellan huvudbyggnaden och södra flygeln, i anslutning till en entrégång, och fick rikligt med dagsljus genom tre fönsteraxlar i huvudfasaden. Trappan gick tre varv runt en öppen trappspindel, markerad med fyra hörnpelare, troligen med balustrad emellan. Liknande trappor finns kvar att uppleva i Stenbockska palatset och Wrangelska palatset. I bottenvåningen var de flesta rummen välvda och användes av tjänstefolket för diverse ekonomifunktioner. De övre våningarna ordnades kring en lägenhet var, i den moderna delen av huset, norr om huvudtrappan. Bostadsvåningen en trappa upp var troligen avsedd för änkefrun Cruus. I lägenhetssviten mot norr ordnades rummen från offentligt till privat, med början i en stor matsal, sedan ett smalare förmak och ett rymligt sovrum med

Krusiska palatset illustrerades i ett flertal målningar från den senare hälften av 1700-talet, med Riddarholmens västra och södra strand som motiv. Ur SSM 006424.

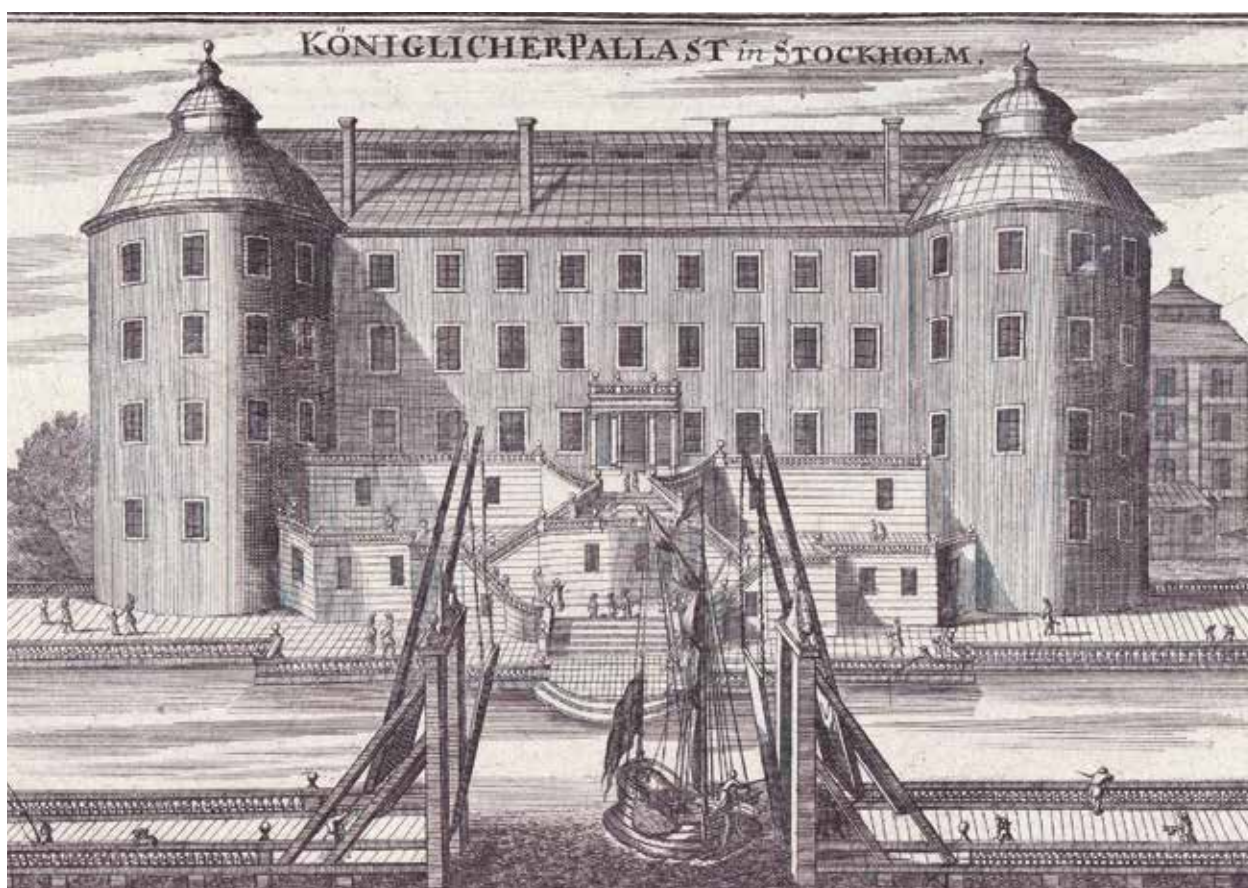
anslutande kabinett i hörnet och en garderob samt några små rum för tjänstefolk och eventuellt för familjens barnskara i norra flygeln. Såväl rumsgupperingen i karaktäristiska lägenhetssviter som rörelsen genom dörrar ordnade i fil gav ett tydligt uttryck för den franskinspirerade modellen. Ett intressant och ovanligt arkitektoniskt rum för adelspalatsen i Stockholm var passagen eller gallerian mot väster som band ihop flyglarna i mellanvåningen.

PRINSESSORNAS HUS

En dramatisk händelse som starkt markerade huvudstaden och som påverkade Krusiska huset på Riddarholmen i efterhand var Stockholms slottsbrand den 7 maj 1697. Några av de mest akuta frågorna efter branden var kungafamiljens inkvartering och statsförvaltningens oavbrutna arbete. Den kungliga familjen bestod av än-

kedrottningen Hedvig Eleonora, den unge prinsen som snart skulle bli kung Karl XII och hans systrar Ulrika Eleonora d.y. och Hedvig Sofia. Drottningen beslutade ganska snabbt att flytta hovet till Riddarholmen, till de förnämaste adelspalats som stod tillgängliga.

Wrangelska palatset var det största palatset på Riddarholmen och det köptes för hovets behov den 9 juni 1697.¹⁵ Samma månad hyrdes Krusiska huset för hovets behov för perioden kungafamiljen av nöd skulle stanna på Riddarholmen,¹⁶ vilket skulle dröja fram till 1754. Eftersom Wrangelska palatset var skadat av en brand 1693, framför allt taket och översta våningen, behövde det först omfattande reparationer och anpassningar till dess nya funktioner. Av den anledningen är det mycket troligt att hela kungafamiljen flyttade inledningsvis till Krusiska huset, som var både tillräckligt bekvämt, representativ och redo att omgäende ta emot sina nya hyres-

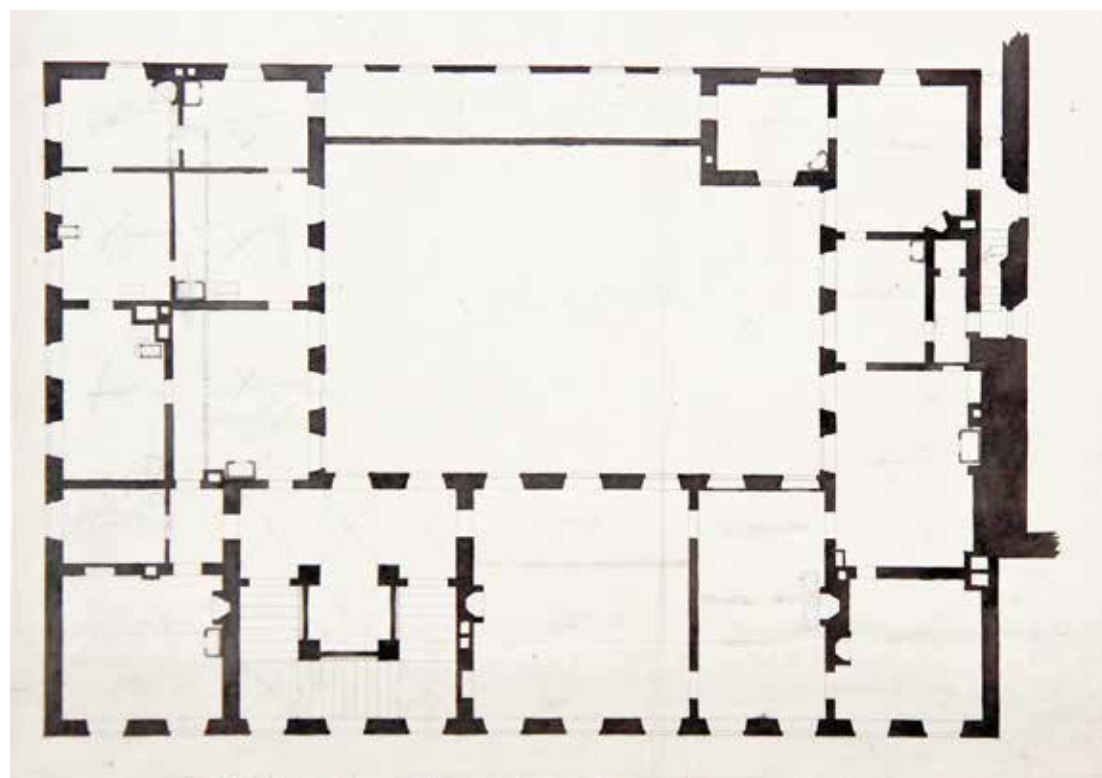
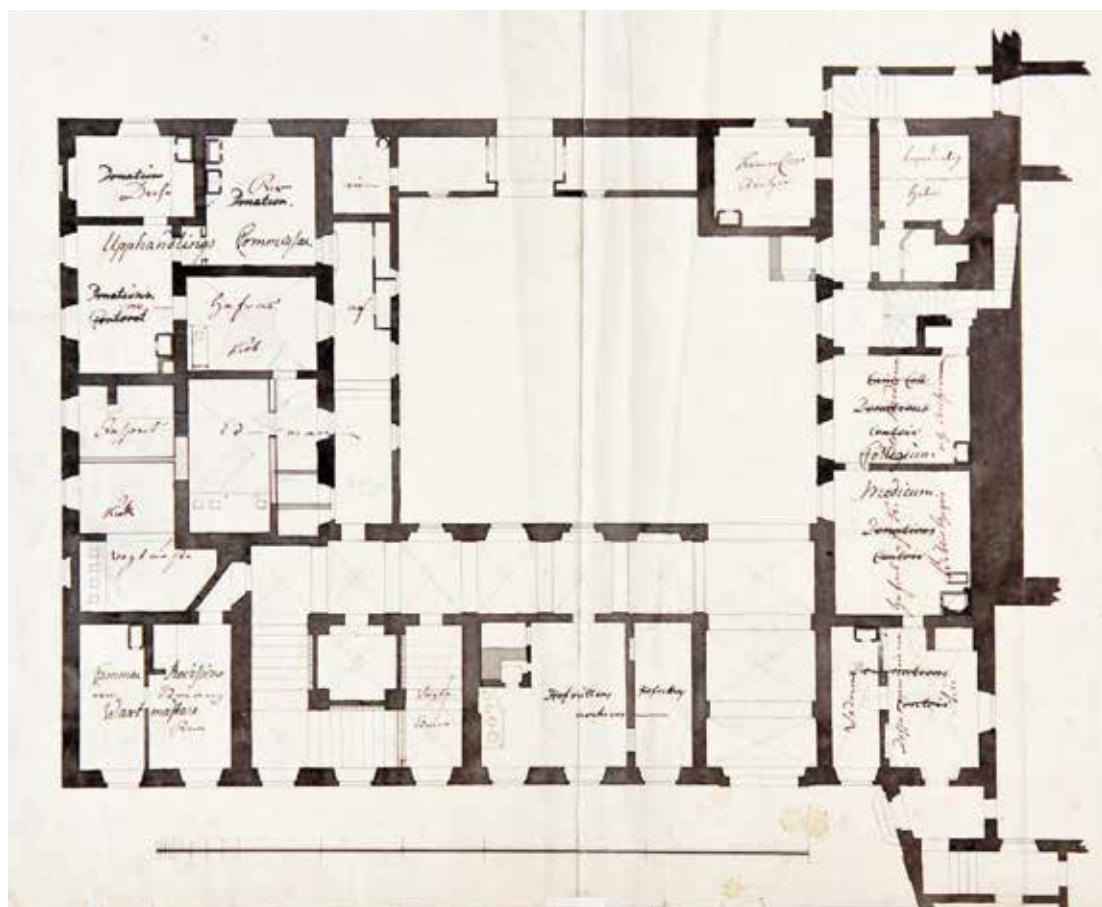
En sällsynt bild över Kungshuset på Riddarholmen, troligen från 1700-talets början. Till höger framskyntar Krusiska palatsets gavel till den södra flygeln. Ur UUB 16866.

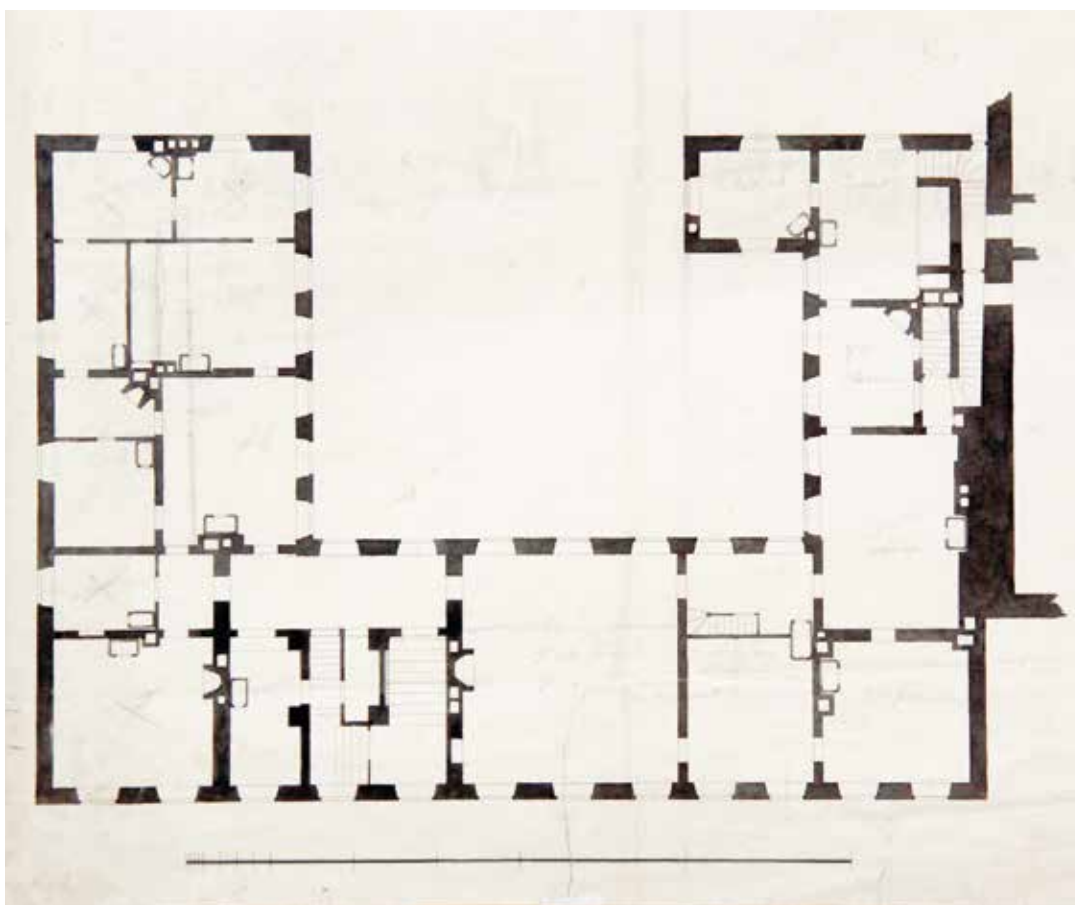
gäster. Huset byggdes därefter ihop med Wrangelska palatset och ingick i byggnadskomplexet: *Kungliga Majts palais och hus på Riddarholmen*. Arbetena i Kungshuset, den förenklade benämning som Wrangelska palatset fick som attribut och nytt namn, avslutades 1699.¹⁷ Kungshuset rymde såväl hovets offentliga rum som lägenheterna för änkedrottningen och för den nya kungen. Vakten hade sin inkvartering i trekanten, palatsets låga annex i mitten av Riddarholmen. Prinsessorna och en del av hovfolket samt det nödvändiga köket rymdes i Krusiska huset. Hovets fruntimmer fick bostad i Sparreska palatset medan hovets fatbur och större delen av kungafamiliens ägodelar som räddades från slottsbranden flyttades till hovmästarinnan Märta Berendes hus.¹⁸ Kansliet flyttades också till Riddarholmen, till Rosenhaneska palatset. Av säkerhetsskäl byggdes separata kök och bageri i låga byggnader vid sjön, nedanför Kungs-

huset, i början av 1700-talet, vilket resulterade i att bottenvåningen kunde användas för andra nödvändiga funktioner.¹⁹

Arbetena vid både Slottet och Kungshuset och därmed även för inredningen och reparationerna i Krusiska huset leddes av arkitekten och slottsintendenten Nicodemus Tessin d.y. (1654–1728).²⁰ Ansvarig för de inre takdekorationerna var stuckatören Giuseppe Marchi. Han fick betalt bl.a. för sitt ornamentarbete i november 1697 i två rum *"den ena med löfverk och quadrateur"*.²¹ Han övervakade också gipsmakargesälerna som i december 1697 *"hafwar gjordt ren architrav samt ren list upp i taket i Kungl Printzessans Ulricas rum uti fru Elsa Cruuses huus på Riddarholmen"*.²²

Inredningsarbetena pågick 1697–1698 i större delen av Krusiska huset. Fönster, dörrar, golv, eldstäder och skorsten reparerades, väggar målades och innertak laga-

Carl Johan Cronstedts relationsritningar över Krusiska palatset strax efter hovets flytt från Riddarholmen, december 1754. Plan 3 (ovan), plan 2 (nederst motstående sida) och plan 1 (överst motstående sida). Ur RA/ÖLÄ/PS 104:1-2-3.

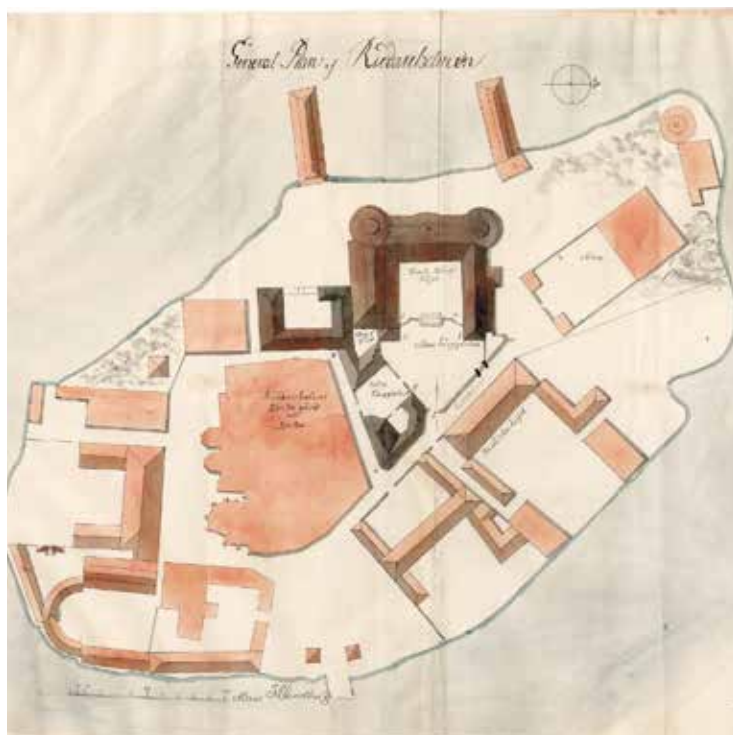
des eller fick ståndaktigare utformning och behandling. Bottenvåningen upptogs av drottningens kök, kammarförråd och tjänsterum. Prinsessan Ulrika Eleonora fick sin lägenhet i mellenvåningen medan den översta våningen, eller paradvåningen, iordningställdes för prinsessan Hedvig Sofia, sedermera hertiginnan av Holstein.²³

En anteckning från 1741 förklarar att hovet ansvarade för samtliga nödvändiga inre underhåll och inredningsbehov i Krusiska huset medan yttertaket var ägarnas ansvar, ett förhållande som troligen gällde under hela uthyrningsperioden.²⁴

Livet vid hovet i det sammanbyggda Krusiska huset och Wrangelska palatset under förra halvan av 1700-talet kännetecknades av flera maktskiften som kulminerade med valet av en ny dynasti, som började med kung Adolf Fredrik 1751. Den nya kungafamiljen och hovet flyttade från Riddarholmen till det färdigställda nya Stockholms slott vid första advent 1754.²⁵

KAMMARREVISIONENS HUS

Byggnadskomplexet som kungahuset lämnade efter sig på Riddarholmen, Krusiska huset och Kungshuset, kunde nu ta emot nya hyresgäster. Vid denna tid, i mitten av 1700-talet, var den ökande statsförvaltningen i behov av nya lokaler, och palatsen på Riddarholmen blev eftertraktade av flera trångbodda myndigheter. Kammarrevisionen visade tidigt intresse för de tomma lokalerna i Krusiska huset. Kammarrevisionen var ett centralt ämbetsverk, inrättat 1695 för att ta hand om dömande och revision inom rikets ekonomi, förvaltning och administration. För myndighetens behov tog arkitekten och överintendenten Carl Johan Cronstedt (1709–1777) fram relationsritningar över Krusiska huset, troligen i slutet av 1754.²⁶ De kan ha använts av Kammarrevisionen som redan i mitten av januari skickade in ett lokalprogram till överintendenten.²⁷ Han författade sedan ett *förslag öfver Rummens inredning för Kongl*

Kungliga familjens och hovets sammanbyggda byggnadskomplex på Riddarholmen i en karta från 1763.

Ur RA/ÖLÄ/PS 150:4 (ovan t v). Krusiska tomtkartan efter uppmätning 1756, ur SSA (ovan t h).

Motstående sida: Filer ur kontrakten mellan Elsa Cruus arvingar och kronans representanter, augusti 1756.

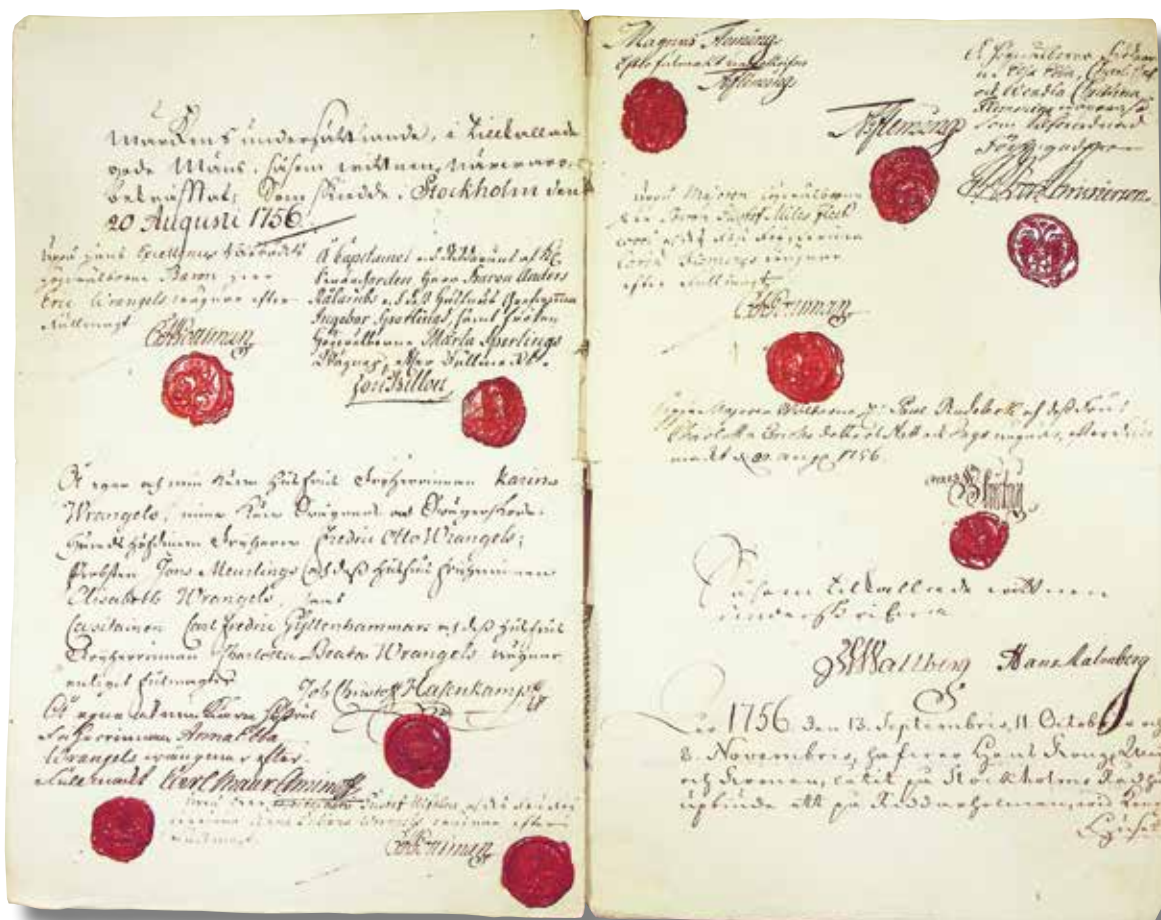
Ur RA/Kammarkollegiets kansli och kontor/FILÄ1 äganderättshandlingarna/2 nummerserien/39 Cruuska palatset.

Kammar Revision i det så kallade Krusiska huset", med tillhörande förslagsritningar som användes till kontraktet med murmästaren Johan Körrner, den 22 maj 1755.²⁸ Enligt förslaget fick Kammarrevisionen disponera huvuddelen av huset, hela våningen en trappa upp och rummen söder om huvudtrappan i översta våningen. Övriga utrymmen tilldelades Kammarkollegiet, som huvudsakligen hade etablerats i Kungshusets södra flygel men kunde dra nytta av passagerna mellan husen.²⁹

Anpassningen till kontorsverksamhet krävde ändringar i planlösningen och vissa klimatförbättringar. I den södra flygeln, i övre våningarna, skapades en rationell indelning med korridorer mitt emellan små kontorsrum på sidorna. Uppvärmningssystemet bestod tidigare av ineffektiva öppna spisar från 1600-talet, vilka nu ersattes nästan överallt av glaserade kakelugnar i skiftande kulörer. För att hålla värmen kvar gjordes en del golvrenoveringar, flertal stengolv byttes mot trägolv, fönster och dörrar renoverades eller kompletterades, allt med siktet inställt på att lösa komfortproblemen rum för rum. Reparations- och anpassningsarbetena genomfördes under sommaren.

Inför Mikaelidagen, den 29 september, som var flyttdagen i Sverige på den tiden, skrev arkitekten en memorial där han redovisade att *"Uti det Crusiska huset äro 29 rum med Archivum och 3ne wälfda wedställen inrättade för Kammar Revision som nu står å inflyttning. De öfriga i detta hus nuvarande rummen, äro tildelta några Kongl Kammars Collegii Contoirer som ej finge rum å sjelfwa Kungshuset."*³⁰

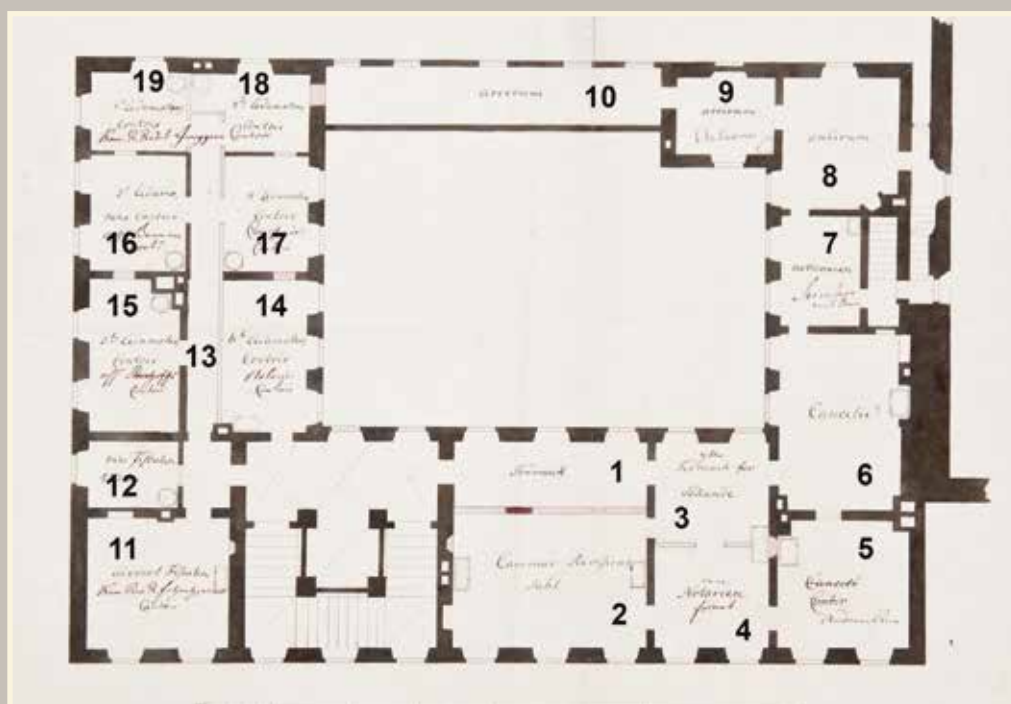
Kronan insåg värdet av att behålla kollegierna i hovets gamla byggnadskomplex på Riddarholmen för obestämmd tid och var därmed intresserad av att köpa upp Krusiska palatset. En utredning om köp av Krusiska huset genomfördes i oktober 1755, men det dröjde fram till den 20 augusti 1756, innan köpekontraktet mellan kronan och Elsa Cruus sterbhus äntligen kunde skrivas. Huset köptes för 40 000 daler silvermynt med tillträde nästkommande Mikaelidag.³¹ Om Wrangelska palatset köptes för kungafamiljen och hovets nödsakade förläggning, var Krusiska huset det första adelspalatsen på Riddarholmen som avsiktligt köptes för myndigheternas behov. Detta var starten för Riddarholmens omvandling till en myndigheternas holme.

När kronan köpte huset tog den över ansvaret även för dess yttre underhåll. Den 7 december 1757 skadade en storm taket över Krusiska huset och Kungshuset. Taket lagades troligen först provisoriskt och mer grundligt 1759.³² Åtgärderna räckte dock inte till för det föråldrade järnplåttaket och en större takrenovering blev nödvändig redan 1769. Takplåten fick bytas över huvudbyggnaden, och övriga takytor lagades mer grundligt 1772.³³

Rummen i Krusiska huset var fortsatt eftertraktade för olika myndigheters behov under andra halvan av 1700-talet. Två rum i Krusiska husets bottenvåning, i norra flygeln, ordnades 1759 för Kungl Colegii Medicum's bibliotek.³⁴ På samma våning, söder om huvudtrappan, ordnades 1764 på kunglig befallning en lägenhet åt slottsfogden Edman bestående av två rum och ett kök.³⁵ 1770 hade Kammarkollegiet behov av att utöka sina lokaler men fick endast en indelning av sin stora sal i översta våningen i små rum, som var avsedda för granskning av handlingar från Pommerska provinsen och sedan från Finland.³⁶

FRÅN NYA KAKELUGNAR TILL EN ÖDESDIGER BRAND Kammarrevisionen tog initiativ i slutet av 1760-talet till energibesparingsåtgärder i Krusiska huset. Kostnaderna för uppvärmningen med ved ökade markant vid den tiden sedan priset på ved drevs upp av den energiintensiva malmindustrin. Av den anledningen fick arkitekten och överintendenten Carl Johan Cronstedt och generalen Fabian Wrede i uppdrag från kronan i januari 1767 att ta fram en mera energieffektiv typ av eldstad. Under hösten samma år publicerade de sina resultat i skriften *Beskrifning på Ny Inrättning af Kakelugnar Til Weds Besparing*. Förslaget gick ut på att ta vara på värmen från eldningen genom slingrande rökgångar i kakelugnarnas murade konstruktion. De föreslog också en bättre eldningsmetod. Krusiska huset var det första ämbetshuset där kakelugnar enligt det nya förslaget monterades på prov och för vidare utveckling under sommaren 1768. Cronstedt föreslog att man skulle fortsätta experimentera i Krusiska huset "om icke deras hitintills öflige stora volume kunde ansenligen minskas; om icke 4 rör göra samma nytta som 6, om zwen

1755, 22 maj.
Förslag till
inredningsarbeten
av arkitekten
Carl Johan
Cronstedt som
tillsammans med
ritningarna
utgjorde underlag
till kontraktet med
entreprenören
Johan Körner
(RA/ÖLÄ/Fla:1,
1755 och RA/ÖLÄ/
PS 104:3-4).

»Förslag öfwer Rummens inredning för Kongl Kammar Revison i det så kallade Krusiska huset«

Förmaket och Sessionssahlen [1 och 2] skiljes från varandra med ny half alns mur, en spis borttagas och en dörr igenmuras: hwartill fordras 5000 murtegel a 78, 390 dl, 6 laster kalck, ruggning och klistring inberäknad 162, Murare och handlangare arbetslön 360. Stengolfwet borttagas i sessionssahlen och i dess ställe inläggas ekgålf: hwartill de dugligaste taflorna af de i rummen bruck wid befintlige ekgolfwen räknas för de gamla golfvens upptagning, taflornas lagande och å nyo inläggande, snikare arbetslön 180. Till blindgålf i sessions sahlen åtgå 5 tolfter golfbotn bräder a 10, 50 dr, underslag spik och arbetslön 60 dr. Stenfrisen gördes af den upptagne gålfsten räknad för bruk och arbetslön 54. Taket omglättas så hwäl i sessionsrummet som i förmaket och taklisten göres på 2 sidor ny, hwartill fordras 4 tunnor bränd gips a 30 dr, 120 dr, ½ last kalck 13,16, Skrålister, spyk, ståltråd, rör, ställningar 72, murare arbetslön 72. 3 nya fönsterkarmar, med kittbogar, engelska glas rutor och fönsterbeslag a 150 dr luften, 450. Däraf innornand materialier och arbetslön 60. En stor dörrkarm med fransysk dörr, foder på begge sidor, låhs och öfrigt beslag 96. Fyra qvarters hög ny fotpanelning på den en sidan af sahlen 160. En hwit och blå stor kakelugn med tillbehör 480 dr.

Det *inre förmaket*. [3] Till spisens borttagande och en dörr igenmurande, tegel kalck och arbetslön 150. en

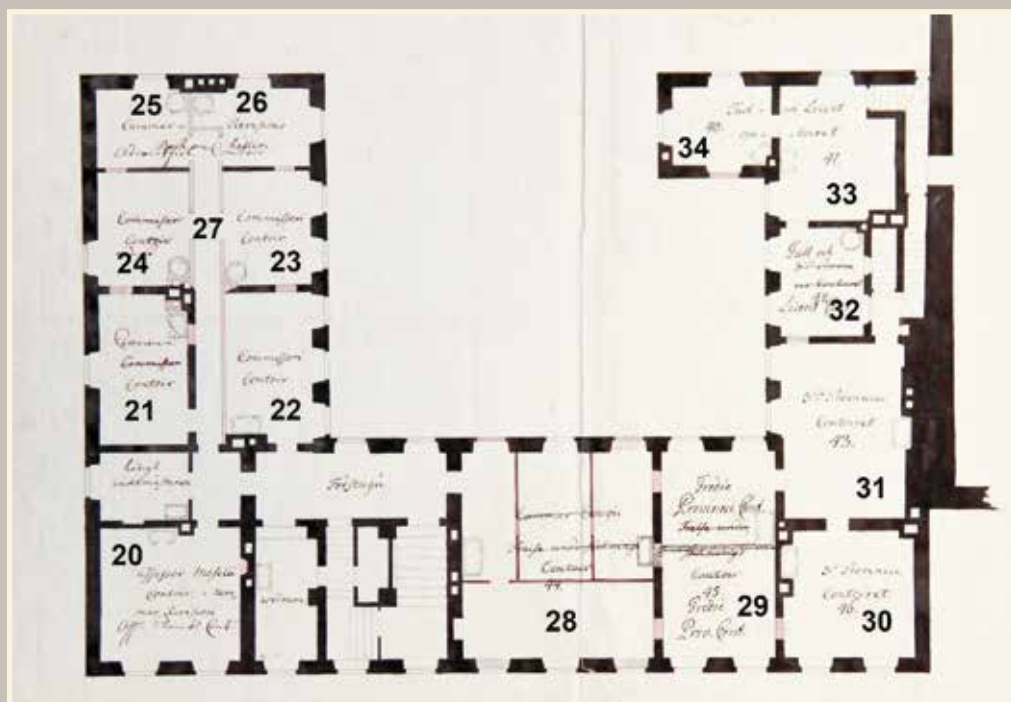
panelad vägg: hwartill fordras 3 tolfter bräder a 10 dr, 30 dr, 6 stockar a 2,8, 13,16 dr. 6 tunnor kalck och 2 tunnor gips 74, ståltråd, spyk, rör etc 54 dr, timmermans arbetslön 60 rd. Murare och handlangare arbetslön 72. En ny dörr med karm, foder och beslag 78 dr, nytt gålf i *notariens rum* [4] 96, 2ne kakelugnar i bägge dessa rummen a 150 dr, 300 dr.

Begge Cancelierummen. [5-6] 2ne nya gålf, hwartill fordras 8 tolfter brädor a 14 dr, 112 dr, spyk och arbetslön 120 rd, en ny kakelugn och en som fattas 186 dr.

Actuarierum [7] igenmuras en dörr och tages bort ett stycke af en trappa, med material och arbetslön 150 dr, en kakelugn omsättes 36 dr.

Archivum. [8-9-10] I det ena rummet borttagas ett gammalt stengålf och inläggas nytt furugålf 120, en ny fönsterkarm med fördrige fönster uti dess inmurande med material och arbetslön 20 rd, en ny kakelugn med tillbehör 150 rd.

Advocat fiscalis Contoiret. [11] Spisen borttagas och en kakelugn ditsätts 180, nytt gålf som med materialer och arbetslön räknas 144 dr. *Vice fiscalis rum* [12]. Kakelugn med järnfot spjäll och dörr 150, nytt gålf med materialer och arbetslön räknas till 60 dr. I den *långga gången som skiljer Assessorernes contorer* åt [13], kommer panelade väggar, hwartill fordras 20 st Christina socklar

a 2,8 dr, 45 dr. 24 tolfter halfbotn brädor a 10 dr, 240 dr, allehanda sorter spijk 72 dr, timmermans arbetslöhn 150, 3 laster kalck a 27 dr, 81 dr, 4 tunnor bränd gips a 30 dr, 120 dr, gipsspijk, ståltråd och rör 150, murare och handlangare arbetslöhn 360 dr. Till 3ne öppningar som göres på muren, och 4 dörrar som muras igen, åtgå i materialer och arbetslöhn 252.

I *sex assessorernes contorer* [14-19]. 6 nya furugålf i ställe för de gamla stengålfen där nu ligge, a 96 dr stycket 576 dr, 6 nya gips taak i samma rum a 120 dr, 720 dr, 4 nya kakelugnar a 150 dr, 600, 2 kakelugnar som sättes om a 36 dr, 72 dr.

En *assessors rum i öfra wåningen* [20]. Spisen tages bort och en ny kakelugn ditsättes 180 dr, ett nytt gålf 120 dr. I *commissariernes* [21-24] och bokhållarns *contorer* [25-26] samt *gången dem emellan* [27] gjort samma ändringar med väggar gålf, taak och kakelugnar som om assessorernes contorer i nedre wåningen förmålt är, stigandes sig tillsammans till 3738 dr. Summa 12 803 dr.

Sviten af Kammar Collegii rum [28-34]: *3dje Provincie Contoiret*, en spis som tages bort, och ett fönster som muras igen, med materialer och arbetslöhn 90 dr, en ny kakelugn med alt tillbehör 150 dr. 2do som sättes om 72 dr. *Frelse Undersöknings contoren*, en vägg som tages

bort, tre dörrar och två fönster som muras igen samt en spis som tages bort, med materialer och arbetslöhn 326 dr, nytt gålf hwartill fordras 8 tolfter bräder a 14 dr, 112 dr, underslag, spik och arbetslöhn 120 dr. NB detta gålfwet finnes hafwa ansenligt satt sig, och om wid stengålfwets upptagande märkes att några biälckar äro förrutnade och behöfwa inläggas å nyo så blifwas därpå särskilt förslag. En ny stor kakelugn med tillbehör 180 dr.

Donations contoren [botterwåningen]. 4 nya fensterkarmar med glassade bågar och fullkomligt beslag a 88 dr luften, 352 dr, 3 st dörrkarmar med dörrar och alt tillbehör a 78 dr, 234 dr, dessa fönster- och dörrkarmars inmurande med materialer och arbetslöhn 180 dr, 3 nya gips taak a 180 dr stycket, 540 dr, 3 st nya gålf a 90 dr stycket, 270 dr, 3 nya kakelugnar a 150 dr, 450 dr.

Kammar Collegii Archivum. En dörr genombrytning och inmurande i tjocka muren, 5 fensterkarmar inmurning, en murs nedtagande, stengålfwet omläggande med mera: för materialer och arbetslöhn 600 dr. 5 nya fensterkarmar med färdiga fönster uti a 72 dr, 360 dr. 2 nya dörrkarmar med dörrar och alt tillbehör a 78 dr, 156, 2 nya kakelugnar a 180 dr, 360 dr. NB Kiörslorna för materialer 1200 dr. Summa 5746 dr." (RA/ÖIÄ/FIa:1, 1756)

bör sågas och klyfvas, eller ej; och i det senare fallet, om dörrar ej bör stå på kortsidan mm". Två år senare, med lärdomar från Krusiska huset, infördes den nya kakelugnstypen även till övriga offentliga myndigheter.³⁷

Attentatet mot kung Gustav III, den 16 mars 1792, som ledde till hans död den 29 mars, fick oväntade efterverkningar i Krusiska huset. För att förvara de häktade i processen som pågick vid Svea hovrätt, i det intilliggande Kungshuset, rekvirerades några rum i Krusiska huset. Kammarrevisionen fick därmed tränga ihop sig och avstå arbetsrum under hela målet. I maj samma år, innan processen avslutades, undrade överståthållaren Gustaf Mauritz Armfelt om dessa rum skulle kunna överlämnas till annan myndighet. Han höll då på med en större genomgång av ämbetslokaler i samtliga hus i kronans ägo och i det syftet hade nya relationsritningar tagits fram av arkitekten och överintendenten Carl Fredrik Adelcrantz (1716–1796).³⁸ Kammarrevisionen, som jobbade för en reform och utökning av sin organisation, svarade i juni att man var i behov inte bara av de upptagna lokalerna utan av ytterligare lokaler. Tidigare försök att förbättra komforten i arbetsrummen och att spara ved var inte glömda i den medföljande beskriv-

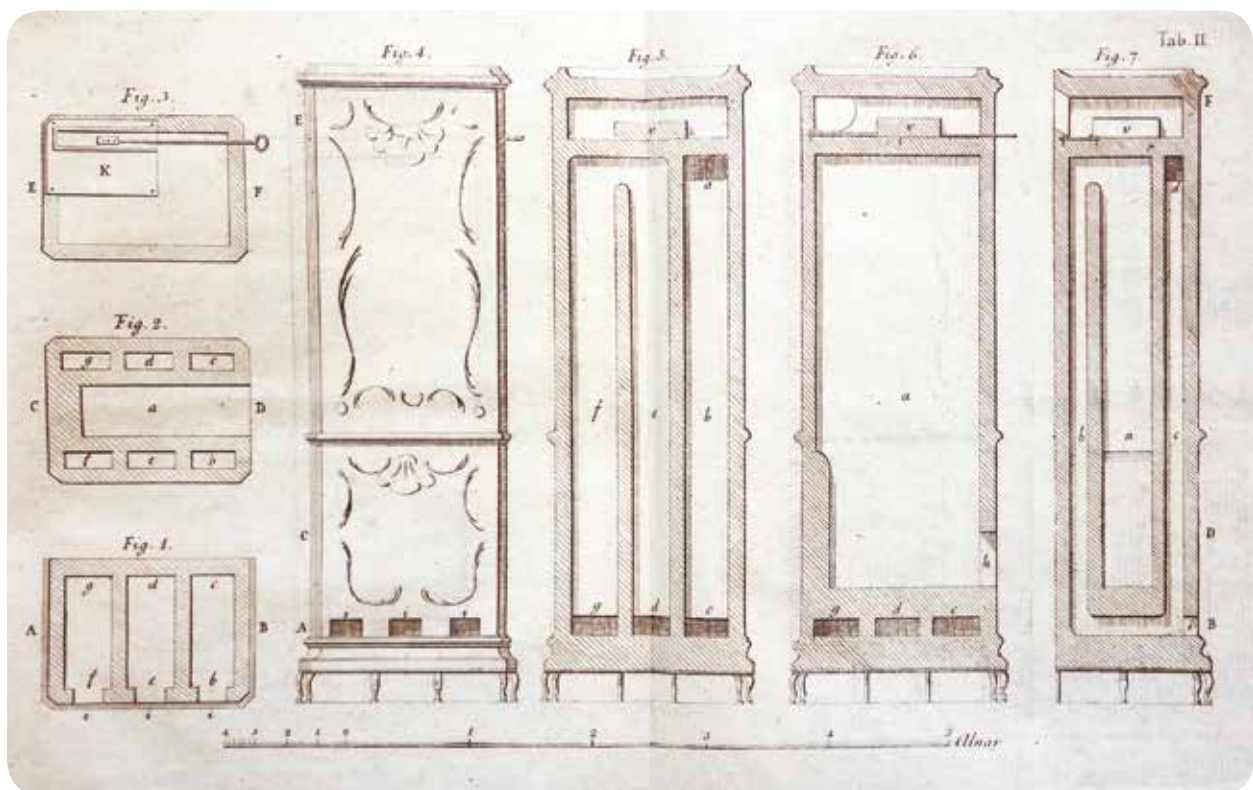
ningen av lokalerna. Kammarrevisionen påpekade därför att *"en skälilig reparation uti rummen, i anseende til kakelugnar, golf och fönster skulle hufvudsakligen kunna bidraga til wedens besparande, så wida de flästa kakelugnarne äro gamla och utbrända, samt så byggda at de fordras orwanligt mycken och grof wed til upeldning, hwarefter os upkommit, som nödgat betjeningen, at öppna dörrarna til rummen"*. Dessutom var kontoren små och belägrade med arbetsbord, hyllor och mängder av handlingar.³⁹ Det finns ingen antydning om oro för brandfara i beskrivningen av Kammarrevisionens lokaler i juni 1792 men förutsättningarna för en förödande brand var påtagliga.

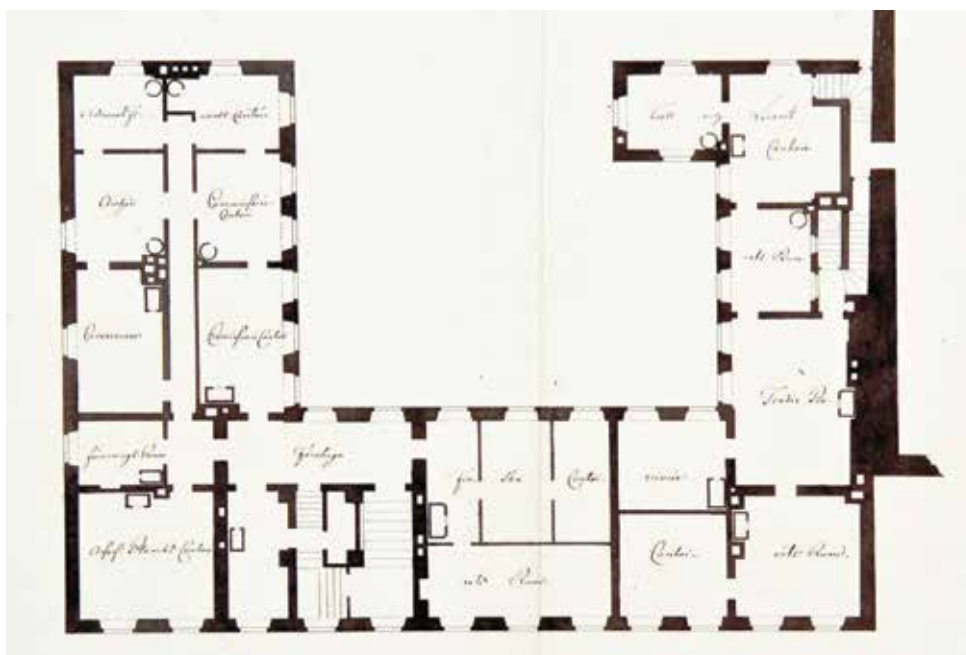
Genom kunglig förordning den 30 april 1799, ombildades Kammarrevisionen till Kammarrätten. Reformen var egentligen mestadels en namnändring som skulle betona ämbetsverkets uppgift som domstol, medan huvuduppdrag och organisation förblev oförändrade.⁴⁰ I samband med omorganisationen tog Kammarrätten i anspråk ytterligare rum i huset, framför allt Kammarkollegiets lokaler i översta våningen men även Svea hovrätts stora arkivrum i huvudbyggnadens bottenvåning. Slottsfogden Edmans familj fortsatte dock att bo i bottenvåningen, söder om huvudtrappan. Collegium med-

Panorama över Stockholm från tiden mellan 1775–1785 med Riddarholmens västra strand i mitten. Krusiska palatset avbildas här mellan Wrangelska palatset och Sparreska palatset. Färglagd konturetsning av Johan Fredrik Martin. Ur SSM, 0018306L.

Förslag till ny kakelugn, med röckkanaler och eldning från kortsidan av Carl Johan Cronstedt 1767, tabell II.

Krusiska palatset i en relationsritning från 1792, plan 3. Branden startade i rummen till höger om trapphuset, år 1802. Ur RA/ÖLÄ/PS 104.

Krusiska palatsets bakgård till höger, i en teckning från 1701. Ur SSM, F0238I8.

icum hade några rum i bottenvåningen, i norra flygeln, medan Kammarkollegiet behöll sina sista tre rum i översta våningen, i norra flygeln, längst ut mot sjön.⁴¹ Kammarrätten disponerade alltså huvuddelen av Krukska huset vid sekelskiftet mot 1800-talet.

En våldsam brand utbröt i Kрусiska huset den 15 november 1802.⁴² Branden upptäcktes tidigt på morgonen, i samband med att kammardrängen hade börjat värma upp kontorslokalerna inför arbetsdagen. Kakelugnarna var kvar från husets renovering 1755 och hade ändrats under Cronstedts experiment med nya sparsamma eld-

ningsmetoder 1768. Eldstäderna eldades med grov ved som snabbt fick i gång uppvärmningen i rummen. Eldningsmetoden skapade troligen stora värmeväxlingar i ugnarnas murade konstruktion vilket så småningom ledde till deras sönderfall, något som faktiskt anmäldes redan 1792.⁴³ Dessutom var rummen belägrade med lättantändliga pappershandlingar som förvarades av ansvariga i deras arbetsrum, i avsaknad av tillräckligt arkivutrymme.⁴⁴ Branden startade i översta våningen norr om huvudtrappan och spred sig snabbt genom bjälklaget till vinden och genom enkla dörrar till norra

Branden från 15 november 1802 avbildad från Kunghusets gamla kök av C.Åbom. Ur SSM 0106651.

flygeln och därifrån vidare till Kungshuset. Vid eldsläckningsarbetet engagerades garnisonsregementena, och självaste kungen, Gustav IV Adolf, närvarade och involverade sig. Man försökte med alla medel rädda det som räddas kunde, framför allt den ovärderliga samlingen i modellkammaren, de spridda arkiven och så många av kontorslokalerna som möjligt. Branden bekämpades med vatten från fjärden, genom igenmurning av husdelar och till och med genom kanonsalvor. Branden krävde ett liv när taket över modellkammaren i Kungshusets gamla rikssal störtade in. En del oersättliga arkivbestånd

gick förlorade i ämbetenas lokaler. Krusiska palatsets södra flygel räddades däremot av vinden, som den dagen blåste norrut, och av en snabb igenmurning av ingångarna till huvudtrappan. Wrangelska palatsets norra torn, flygel, välvda källarum, gamla bageriet och köket vid vattnet samt annexet mitt på Riddarholmen räddades också.⁴⁵ Stora delar av Krusiska palatset och Kungshuset gick dock förlorade, vilket förvandlade kärnan i det gamla byggnadskomplexet till en gapande svartkolnad ruin.

*Passage som binder samman stora rum på södra sidan efter renoveringen. Väggarna är målade i ursprungliga kulörer.
Foto: Åke E:son Lindman.*

Kammarrättens hus historia

Perioden 1802–2013

BERÄTTELSEN OM KAMMARRÄTTENS HUS börjar efter den dramatiska eldhärjningen 1802. Erfarenheterna från branden ledde fram till en ny syn på brandsäkerhet för ämbetena på Riddarholmen. I återuppbyggnaden som följde offrades den återstående delen av det gamla Kruusiska huset för att lämna plats för en brandgata och ett nytt modernt ämbetshus, avsett framför allt för Kammarrätten och dess kammararkiv. Huset står kvar i stora drag oförändrat fram till i dag.

KAMMARRÄTTENS HUS UPPBYGGANDE, 1803–1811
Fyra dagar efter branden, den 19 november 1802, beordrade kungen att en kommitté skulle samlas för att ta ansvar för gamla Kungshusets och Kammarrättens hus *"iståndsättande och inredning"* samt för reglering av marken runt om. En särskild byggnadsfond inrättades för återuppbyggnaden under förvaltning av statskontorets president Carl Erik Lagerheim. Övriga kommittémedlemmar var riksråd och drots Carl Axel Wachtmeister, chef för hela det svenska rättsväsendet, överståthållaren Samuel af Ugglas, överintendenten Carl Fredrik Fredenheim och major mechanicus Johan af Lidströmer.⁴⁶ Dessa besökte de sargade byggnaderna och lämnade därefter, den 18 december samma år,⁴⁷ en lägesrapport samt ett första förslag om platsens framtida återställning. Kommitténs medlemmar fann Kungshuset så skadat i dess huvudbyggnad, södra torn och södra flygel att nedrivning av brandskadade delar var den enda möjliga lösningen. Kruusiska huset var, *"till dess Corps de logis och norra flygel, i lika belägenhet med den afbrända södra flygeln på Kongshuset"*.

I förslaget som följde lyfte medlemmarna i kommittén det gamla Kungshusets särställning på platsen, p.g.a. dess *"anseende som dess läge, anläggning och prydeliga byggnadsart"*. För att återbygga Kungshuset och för att säkra dess framtida brandskydd föreslog de en friläggning från alla anslutande byggnader, åt alla håll. Även de smala gatorna dit ansågs olämpliga i nödsituationer och därmed rekommenderade kommittén en nedrivning av trekanten och av kyrkogårdsmuren i mitten av holmen. För Kruusiska husets del, innebar förslaget en nedrivning av den skadade norra halvan. Eftersom branden spred sig härifrån, var en sammanbyggnad inte längre aktuell. Medlemmarna ansåg att en varaktig väg till vattnet skulle lämnas mellan Kungshuset och den återstående delen av Kruusiska huset. I kompensation för det förlorade utrymmet i norra halvan av Kruusiska huset och i trekanten skulle en nybyggnad i tre plan byggas mitt på holmen för framför allt kammararkivet. Kommittén efterlyste sedan kungens syn på dess förslag innan *"någon plan till Kruusiska husets reparation och byggnad kan författas"*.⁴⁸

Johan af Lidströmer var projektledare, men han var redan upptagen i bygget av Norrbro. Av den anledningen föreslogs det att han skulle få stöd i uppgiften av överståthållarämbetets egen arkitekt, kaptenen Carl Fredrik Bouck (1759–1815). I räkenskaperna antecknades det att han antogs av kommittén *"till arbetets styrande och närmaste tillsyn öfver dess wärkställighet, emot 2 rd i dag traktamente"*.⁴⁹

Kungen fastställde, den 30 januari 1803, en generalplan för återställning av brandskadade byggnader på

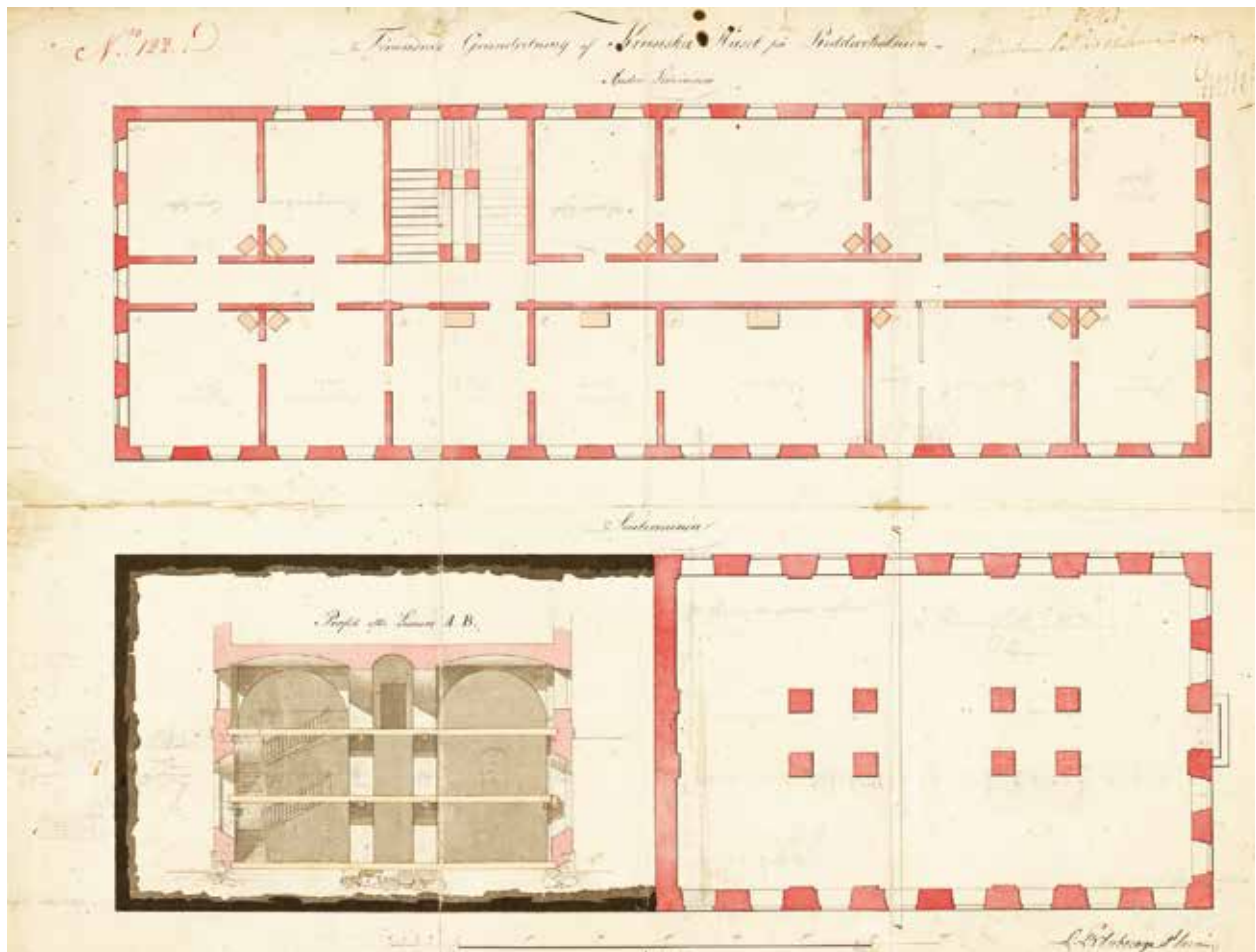
Rivningsarbete på Riddarholmen efter branden av Elias Martin, akvarell daterad 11 september 1803. I förgrunden till vänster trekant, till höger Wrangelska palatsets södra flygel. Mellan dessa, i bakgrunden syns Krusiska palatsets södra halva. Ur UUB, svensk handteckning 4042.

Riddarholmen. Om Krusiska huset begärde kungen en särskild undersökning: *"hurvida den kvarblifvande delen af Kruusiska huset kan med tillbyggnad i bredden af dess södra flygeln och samma flygels förlängning åt sjösidan, parallellt med Kungshusets södra flygel, erhålla den storlek, att tillräcklig ersättning derigenom vinnes för de rum, som genom facadens förkortande och norra flygelns nedrivande af detta hus gå förlorade, samt så dertill, /... / låta författa plan- och facade ritningar, tillika med kostnads förslag för ... huset".*

Kommittén svarade kungen den 24 mars. Den kom fram till att en breddning av huset för att inkludera och använda den befintliga huvudtrappan skulle vara möjlig. Men om huset skulle förlängas österut, mot vattnet, skulle plats för både Kammarrätten och Krigshovrätten kunna skapas. Sprängningen av berget nedanför huset skulle även generera tillräckligt material för grundläggning samt plats för

"ett hwallf till Archiv". Ett arkiv under den tillbyggda delen av Krusiska huset skulle även utesluta behovet av ny arkivbyggnad mitt på Riddarholmen. I detta förslag känns redan den framtida byggnadens program igen.

Innan ritningar till nytt hus för Kammarrätten skulle upprättas efterfrågade kommittén ett beslut om att ta bort vedgårdarna från sjösidan och flytta bageriet och fatburen på grund av deras närhet till Krusiska huset och Kungshuset. Därefter behövdes tillstånd för att *"låta företaga sprängning och grundläggning, till befördran af Kruusiska husets tidigare uppmurande nästa år, wid hwilket hus något annat detta år, i widrig händelse, icke kan tillgöras, än att tillöka södra flygelns bredd och betäcka detsamma"*.⁵¹ Dessa planer omfattades inte av arkitekten Fredrik Boucks kostnadsförslag på 49 333 Rd för kommande år. Kostnadsförslaget byggde på stadsarkitekten Carl Chris-

Förslag till arkivrum och planlösning för kontorsrum undertecknade av Louis Parfait Dubocage Sainte Hermine, 1803. Ur UUB, 12454.

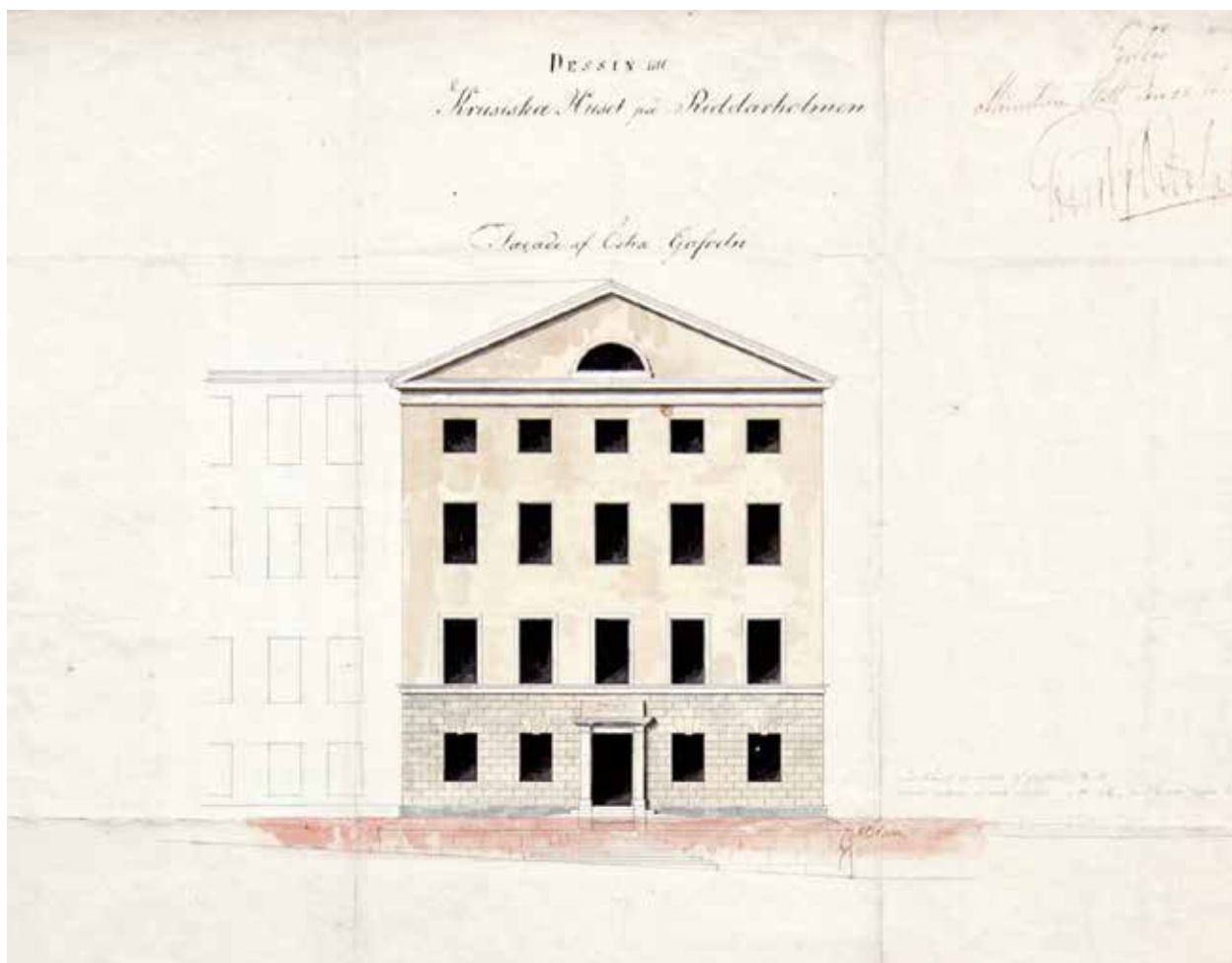
toffer Gjørwells ritningar och omfattade i första hand återuppbyggnad av Kungshuset och sedan återställning av platsen runt om efter rivningsarbetena.

Ritningarna och kostnadsförslaget för Kungshuset gillades av kungen den 29 mars 1803.⁵² Kungen befälde att både fatburen och bageriet skulle flyttas eftersom det där eldades intensivt och de låg alltför nära Kungshuset och Krusiska huset. Antagligen försenade just deras flyttning arbetet med sprängningar och tillbyggnaden av Krusiska huset.

Under det varma halvåret genomfördes en del planeerade rivningar och lagningar i och runt om Kungshuset, genom arbetskommendering av 100 soldater med deras överordnade från Kungliga Dahls regemente. En scen från det arbetet fångades i en akvarell av konstnären Elias Martin, daterad den 11 september 1803.⁵³ I bilden

syns den återstående södra delen av Krusiska huset, fortfarande utan tak. Den norra delen verkar dock ha varit redan nedriven och undanröjd.

Efter branden och ett helt år av påverkan från vädret fick Krusiska huset så omfattande sprickor och angrepp av röta att ett bevarande av den kvarstående delen inte längre ansågs aktuellt. Kommittén föreslog den 13 december, i nästa brev till kungen, en total rivning av det gamla Krusiska huset och konstruktionen av "en pålätlig och fast byggnad" på samma plats. Medlemmarna i kommittén framförde att fördelarna med den nya konstruktionen bestod "däruti, att trappan på detta hus, som eljest skulle blifva vid dess östra gävel, kommer flyttas till nära den medlersta delen af husets långsida, att tilökning vinnes af en hel våning, att detta hus får aldeles lika högd med det motsvarande Kungshusets högra flygel, samt att det

Förslag till gavelfasad undertecknad av Fredrik Blom, 1803. Ur RA/ÖLÄ/PS 92:7.

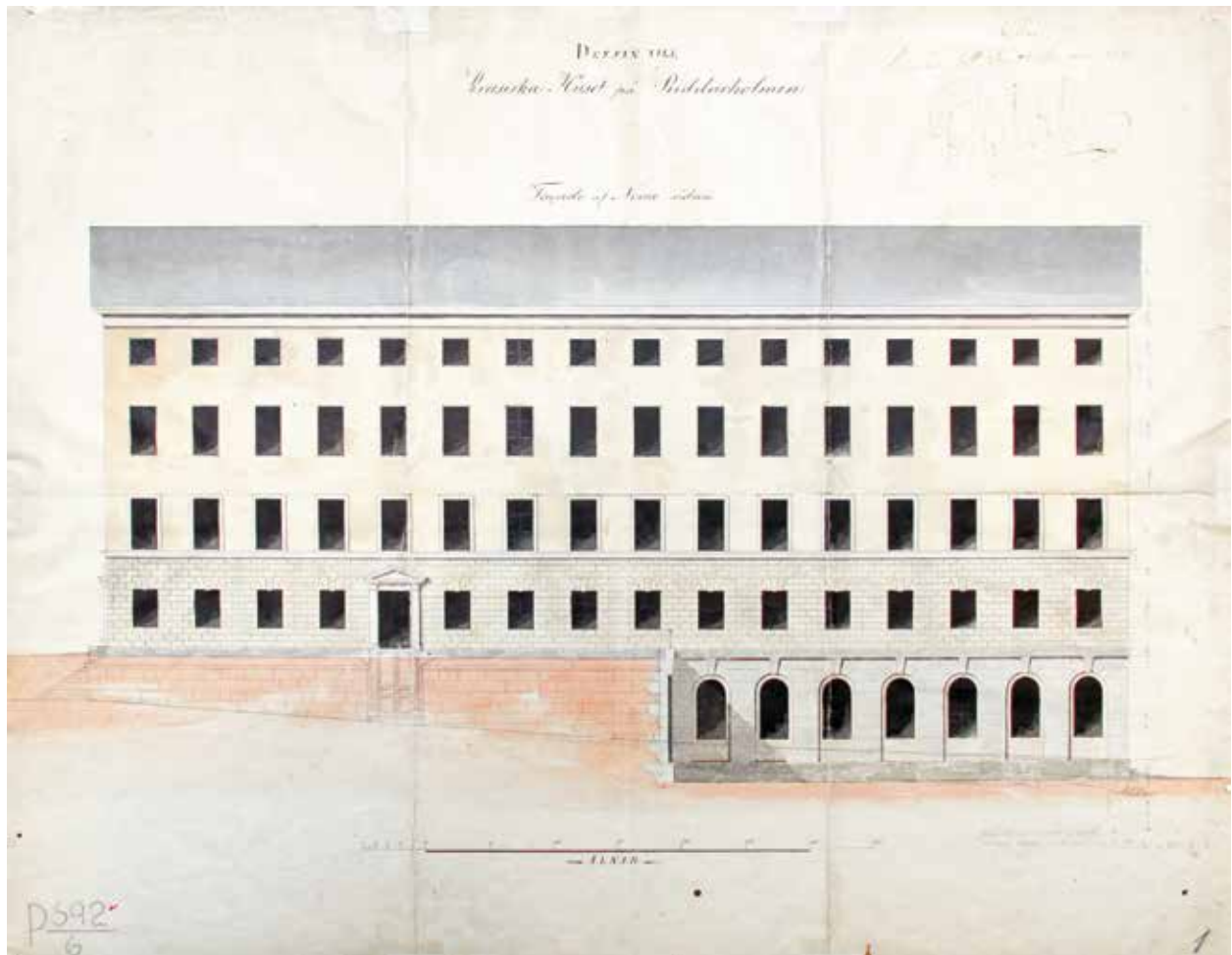
tilllämnade Kammar. Archivet, som under ett och samma hvälft intager hälften af Rez de Chosen blifver circa 31 alnar långt, 23 alnar bredt, och 14½ à 15 alnar högt, alt invändigt, så att samma hvälfda rum, fördelt i 3ne bottnar, blifver tillräckeligit för /... / handlingar”.⁵⁴ Till förslaget bifogades fyra ritningar.

Två av ritningarna presenterade det nya husets konstruktion och disposition, båda undertecknade av den anonyme arkitekten Louis Parfait Dubocage Sainte Hermine.⁵⁶ Signaturen under båda ritningarna indikerar att han är huvudman för husets bärande konstruktion och planlösning. Det har tidigare antagits att dessa två ritningar genomfördes av arkitekten Carl Fredrik Bouck,⁵⁷ fast Boucks roll i projektet var inte att rita utan att leda byggarbetet på plats. Arkitekten Louis Parfaits identitet och verksamhet i Sverige har varit hittills okända.⁵⁸

De andra två ritningarna visade upp den tilltänkta exteriören och var undertecknade av den unge men senare välkände arkitekten Fredrik Blom (1781–1853).⁵⁹ Fredrik Blom gav huset dess konstnärliga och tidsenliga men samtidigt mycket sparsamma yttre utseende.⁶⁰

Blom involverades i byggarbetet på Riddarholmen av projektansvarige Lidströmer och finns antagen i räkningarna från och med den 20 april 1803, med en lön på 32 schillingar per dag, för att löpande ”förfärdiga de-seiner och arbetsritningar samt [för] öfverinseendet på herr ... Lidströmer tillhanda”.⁶¹

Brevet med förslaget och ritningarna till nytt kammarrättshus nådde kungen vid Nymphenburg, slottet i München, den 28 januari 1804.⁶² Kungen godkände både förslaget och tillhörande ritningar till nytt hus och gav order om att 150 soldater med deras överordnade

Förslag till norrfasad undertecknad av Fredrik Blom, 1803. Skissen under marknivån är sekundär, från backens sänkning på 1840-talet. Ur RA/ÖLÄ/PS 92:6.

skulle kallas in för byggarbete på Riddarholmen från den 28 april 1804.⁶³

Arbetet med det nya Kammarrättens hus började med bergsprängning för det nya kammararkivet redan i januari och fortsatte fram till april.⁶⁴ Under det varma halvåret lades grunden och påbörjades uppmurningen av den västra halvan av Kammarrättens hus med hjälp av bl.a. 150 man ur Westmanlands regemente.⁶⁵ Den östra halvan revs troligen ner samtidigt. Det förklarar skarven i mitten av murverket några meter ovanför mark som noterades på södra sidan 1928, då hela putsen på fasaden var nerknackad.⁶⁶ Man hann med att mura färdigt arkivdelen under 1804.

Under vintern fick kommittén i uppdrag att planera för vilka ämbeten som skulle få plats i kronans hus på Riddarholmen. Det färdigbyggda Kammarrättens hus

beräknades ge plats för Kammararkivet i nedersta våningarna, Kammarrätten i två övre våningar och Direktionen för Spannmålsmagasin i en ämbetsvåning.⁶⁷

Under våren 1805 var det dags att fortsätta arbetet med *"den till hälften återstående delen af nya huset; som kommer at upmuras"*.⁶⁸

Grundläggningen av den andra hälften av huset, markerades med en särskild ceremoni den 31 maj 1805. I närvaro av många åskådare samt 100 man ur Upplands regemente,⁶⁹ som utgjorde arbetsstyrkan under det året, lades ett särskilt meddelande till eftervärlden ner i en hörnsten till det nordöstra hörnet av huset. Meddelandet var graverat på en silverplåt med följande innehåll: *"I Konung Gustaf IV Adolfs XIV Regeringsår; då det genom våldeld förstörde gamla kongshuset åter blef upbyggdt, lades denna GrundStenen den XXXI Maji MDCCCV. Då voro de*

N:o 78.

Surikes = Tidningar.

Stockholm,
den 17 Juli

Onsdagen
År 1805.

Som Stockholms, den 17 Juli.
 om Hans Majestät Konungen ansett ihemligt att åt eftervärlden förvara minnet af den tid, då den ansefliga byggnad grundlades, som, i stället för det år 1802 genom wäldet, jemte det så kallade Kongshuset, förstörda Gruusfide, till Embetsrum för en del af Rikets Collegier, samt till ett ordentligt Artif för Rikets Kameral-handlingar, på Riddarholmen uppfördes under insende af de Kommitterade Hans Kongl. Majestät i nåder dertill förordnat, nemligen Hans Excellens Riks-Drottnen m. m. Herr Grefwe Bachmeister, Hofmarskalk, hällaren och Presidenten m. m. Herr Grefwe af Ugglas, Presidenten m. m. Lagerheim, och Hsverske-Lieutenant samt Riddaren af Kongl. Wasa-Orden Johan Widsköder; så har Hans Majestät genom nådig skrifvelse till bemänte Kommitterade af den 20 sistlidne Maj förklarad Sin nådiga wilja, att i grundwalen till Ny byggnaden skulle nedläggas så måt en kort beskrifning, wifande i hwilket år af Kongl. Majestäts Regering och på hwilken dag af året grundläggningen stett, som ock ett exemplar utaf hvardera af de nu i Riket gängbare präglade mynt, samt uppdragit Kommitterade att förzätta den wid sådane tillfällen wanliga ceremonier.

Till underdånigste ålydnad af denna nådiga befallning, hafwa Kommitterade den 31 sistl. Maj kl. 10 förmiddagen uti Nord-Östra Hörsalen till byggnaden, och ett i

densamma inbuggit rum för en blydosa, nedlagt en silfwerplåt med följande påskrift:

I Konung
GUSTAF IV ADOLPHS
 XIV Regeringsår, då det genom wäldet förstörde Gamla Kongahuset åter blef uppbyggt, lades denne grundsten d. xxxi Maj MDCCCV.

Då woro de här inlagde mynt i Swerige gängbara.

På baksidan af plåten woro de Kommitterades namn tecknade, som Kongl. Majestät utsett att wid denna byggnad hafwa skrefven. De nedlagde mynten woro en Dukat, en hel Riksdaler, ett 32-skillinge stycke, ett 16-skillinge, ett 8-skillinge, ett 4-skillinge, ett 2-skillinge stycke, en hel skilling, en half skilling, en fjerdedel och en tolfte del skilling eller runskude; alla utom 32, 4 och 2-skillingstucken präglade under Hans Kongl. Majestäts Regering, samt Dukaten detta år.

Under Hans Excellens R. Drottnens främware, anfördes Kommitterade af Hsverske-Lieutenant Hr Grefwe af Ugglas, såsom nål honom Profserande, och wärfvades den inläggningen samt inmurandet på det sätt, att på ett bord, öfwerdragit med ett broderadt sammetstade, woro på silfwerfat upplagde Byggsar, Mynten, Plåten, en till detta tillfälle förberedd Silfwer-Martel och Silfwer-Hammare samt ett Martel. Sedan penningarne blifwit inlagde och do-

Grundstensläggningen i Kammarrättens hus rapporterades som en riksnöhet i Inrikestidningar no 78, onsdagen den 17 juli 1805.

»N:o 78 Inrikes-Tidningar Stockholm onsdagen den 17 juli 1805«

”Som Hans Majestät Konungen ansett tjenligt att åt efterwerlden förwara minnet af den tid, då den anse- nliga byggnad grundlades, som, i stället för det år 1802 genom wådeld, jemte det så kallade Kongshuset, förstörda Cruusiske, till Embetsrum för en del af Rikets Collegier, samt till ett ordentligt Arkif för Rikets Kameral-hand- lingar, på Riddarholmen uppföres under inseende af de Kommitterade Hans Kongl. Majestät i nåder dertill för- ordnat, nemligen Hans Exellens Riks-Drotset m.m. Herr Grefwe Wachtmeister, Öfwerståthållaren och Presiden- ten m.m. Herr Grefwe af Ugglas, Presidenten m.m. La- gerheim, och Öfwerste-Löjtnanten samt Riddaren af Kongl. Wasa Orden Johan Lidströmer; så har Hans Majestät genom nådig skrifwelse till bemälte Kommit- terade af den 20 sistlidne Maj förklarat Sin nådiga wilja, att i grundwalen till Ny byggnaden skulle nedläggas så wäl en kort beskrifning, wisande i hwilket år af Kongl. Majestäts Regering och på hwilken dag af året grund- läggningen skett, som ock ett exemplar utaf hwardera af de nu i Riket gångbare präglade mynt, samt uppdragit Kommitterade att förrätta den wid sådane tillfällen wan- liga ceremoni.

Till underdånigste åtlydnad af denna nådiga befall- ning, hafwa Kommitterade den 31 sistl. Maj kl. 10, för- middagen uti Nord-Östra Hörnstenen till byggnaden, och ett i densamma inhuggit rum för en blydosa, nedlagt en silfwerplåt med följande påskrift:

I Konung Gustaf IV Adolphs XIV Regeringsår, då det genom wådeld förstörde Gamla Kongshuset åter blef uppbygdt, lades denne grundsten d. XXXI Maj MDC- CCV. Då woro de här inlagde mynt i Sverige gångbara.

På baksidan af plåten woro de Kommitterades namn tecknade, som Kongl. Majestät utsett att wid denna

byggnad hafwa styrelsen. De nedlagde mynten woro: en Dukat, en hel Riksdaler, ett 32-skillings stycke, ett 16-skillings, ett 8 skillings, ett 4-skillings, ett 2-skillings stycke, en hel skilling, en half skilling, en fjerdedels och en tolfthedels skilling eller runstycke; alla utom 32, 4 och 2-skillings-styckena präglade under Hans Kongl. Majes- täts Regering, samt Dukaten detta år.

Under Hans Exellens Hr. Riks-Drotsets frånwaro, an- fördes Kommitterade af Öfwer-Ståthållaren Hr Grefwe af Ugglas, såsom näst honom Ordförande, och verkställ- des inläggningen samt inmurandet på det sätt, att på ett bord, öfwerdragit med ett broderadt sammetstäcke, woro på silfwerfat upplagde Blydosan, Mynten, Plåten, en till detta tillfälle förfärdigad Silfwer-Murslef och Silfwer- Hammare samt fint Murbruk. Sedan pennigarne blifwit inlagde och dosan med plåten nedställd i grundstenen af Presidenten Lagerheim, börjades inmurandet af Hr Öfwer-Ståthållaren Grefwe af Ugglas och de twenne andre närwarande Kommitterade, hwarefter murslefwen lemnades till Under-Ståthållaren Ahlberg, samt andre närwarande Embetsmän och Ståndspersoner.

Till följe af Kongl. Majestäts särskilta Nådiga befall- ning till Herr Öfwer-Ståthållaren Grefwe af Ugglas, öf- werlemnade bemälte Herr Grefwe slutligen silfwer- murslefwen till den wid byggnaden nyttjade Murare-Werkgesällen Peter Holmgren, som genom särdeles drift och skicklighet sig utmärkt, samt förkla- rade samme Gesäll, på Konungens höga wägnar, för Mästare och Medlem af Murare Embetet i Stockholm.

Ceremonien förrättades i närwaro af en stor mängd åskådare, samt under paradering af de 100 man af Upp- lands Infanteri-Regemente, som utgöra arbets komman- deringen wid denne byggnad.”

Grundläggningstenen syns tydligt i hörnet, strax ovanför sockeln. Lagningen är från 1974, efter en armlykta från 1800-talet som nedmonterades 1928.

här inlagda Mynt i Sverige gångbara.” Plåten lades i en blydosa för förvar tillsammans med en liten skatt bestående av följande mynt: ”en Ducat, en hel Riksdaler, ett 32 schillingars stycke, ett 16 schillingars stycke, ett 8 schillingars stycke, ett 4 schillingars stycke, ett 2 schillingars stycke, en hel schilling, en halfschilling, en fjerdedels och en tolfthedels schilling eller runstycke. Alla utom 32, 4 och 2 Schillings styckena präglade under Eder kongl majts Regering samt Ducaten detta år”. Stenen innehållande dosan murades in av kommittémedlemmarna med en silverslev. Slevén överlämnades senare i gåva till husets murare, Petter Holmgren, som vid samma ceremoni upphöjdes till murmästare.⁷⁰

Meddelandet refererar något otydligt till återbyggandet av Kungshuset, men vid den tiden var detta namn beteckningen för själva projektet i vilket även bygget av det nya Kammarättens hus ingick. Att meddelandet placerades i Kammarättens hus hörnsten vittnar den bevarade stenen i fasaden mot torget om liksom överståthållarens brev till kungen efter ceremonin. Överståthållaren Samuel af Ugglas förklarade då att syftet med meddelandet var att *”förvara minnet af den tid, på hvilken den anseliga byggnad grundlägges, som Eder Kongl majt på Riddarholmen har i staden låtit uppföra till Embetsrum för en del af Rikets Collegier, samt ett länge saknat ordenteligt Archiv till förvarande af Rikets kameral handlingar”*.⁷¹

Under sen höst 1805 stod Kammarrättens hus i dess murade konstruktion färdigbyggt och *"under järn-beck-lädt vatten tak lagde"*.⁷²

Som brukbart var vid den tiden lämnades den murade konstruktionen att torka över en vinter och en vår. Arbetet med putsning av fasader, invändig rappning och målning samt tillverkning och montering av dörr- och fönstersnickerier, golv, kakelugnar m.m. fick vänta till den varma delen av det följande året. Inför våren 1806 skrev kommittén till kungen om att det *"återstår ... att fullfölja och fullborda, /... / det, i stället för Creussiske, upmurade nya huset till Embetsrum för Eder Kongl Majts Kammar Rätt, Magazin Direction och Kammar Archivet"*.⁷³ Den 4 mars 1806 beviljade kungen att 50 man ur *"vårt Helsinges regemente"* skulle infinna sig till Stockholm den 14 april för att *"biträda vid Crussiska husets inredning"*.⁷⁴ Arbetet med reveteringen av fasaderna och med inredningen var så framgångsrikt att Kammararkivet kunde flytta in i sina lokaler i plan 1, 2 och 3 redan under hösten 1806.⁷⁵

I februari 1807 skrev kommittén till kungen att *"uti våningsrummen kan Eder Kongl Majts Kammar Rätt i nu tillstundande vår inflytta"*.⁷⁶ Allmänna Magasins Direktion fick dock stanna kvar i hyrda lokaler i Hessensteinska huset under några år till, eftersom planerna på att reparera och påbygga Sparreska palatset samt kriget mot Ryssland tvingade Förvaltningen av sjöärendena att flytta tillfälligt till den nyligen färdigställda ämbetsvåningen i plan 5 i Kammarrättens hus.

Det nya Kammarrättens hus sattes, oturlig nog, på prov av ytterligare en brand, i Kammararkivets nya lokaler, den 28 mars 1807. Branden startade på plan 2 och förstörde såväl en del av handlingarna som golv, valv samt inre trappa.⁷⁷ Arbetet med *"återistandsättande af alt det innanrede i kammar-archivet som, genom wådelden /... / skadades"* genomfördes under 1807 och året därefter, *"hvilket skedde på Förskott af Byggnads Fonden, till en summa af 1219 Rds 22 st 4 rft banco"*.⁷⁸

1811 lämnade Kommittén för kungshusets återuppbyggande över ansvaret för Kammarrättens hus framtida vård och underhåll till (andra) Slottsbyggnadsdi-

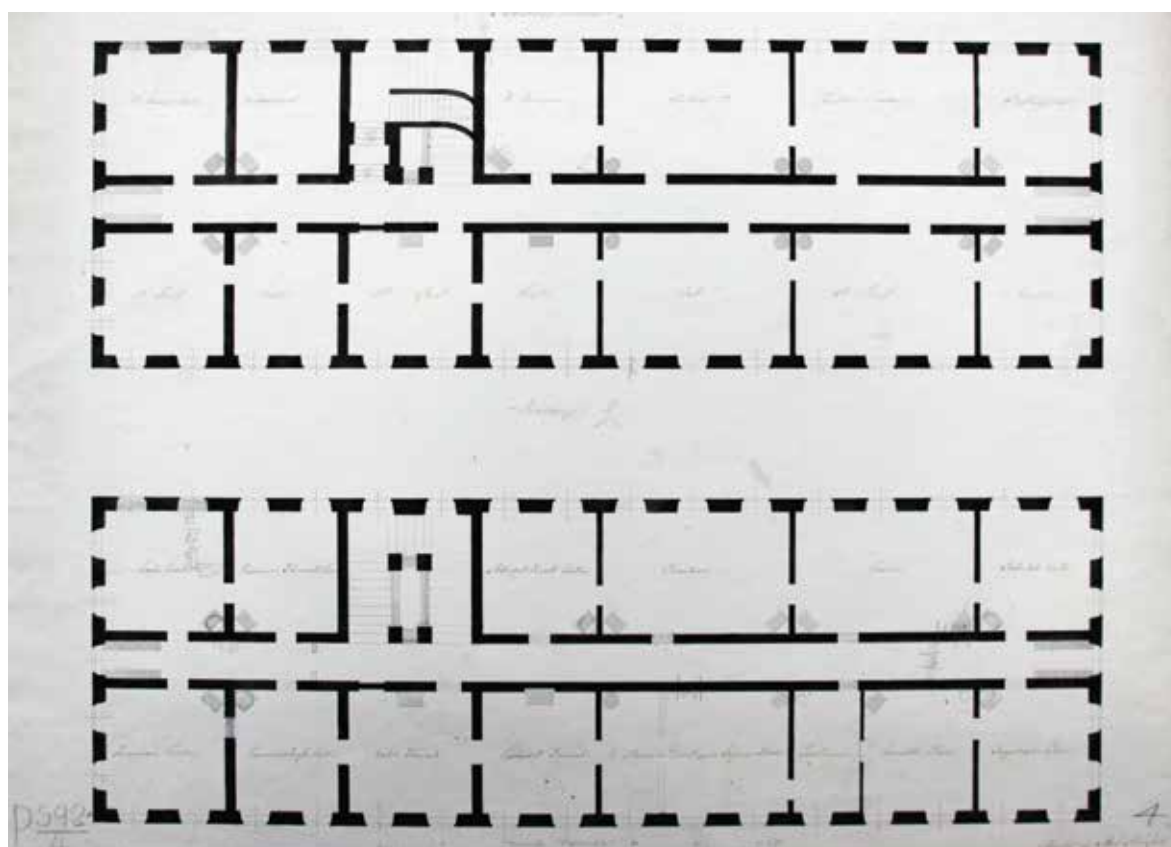
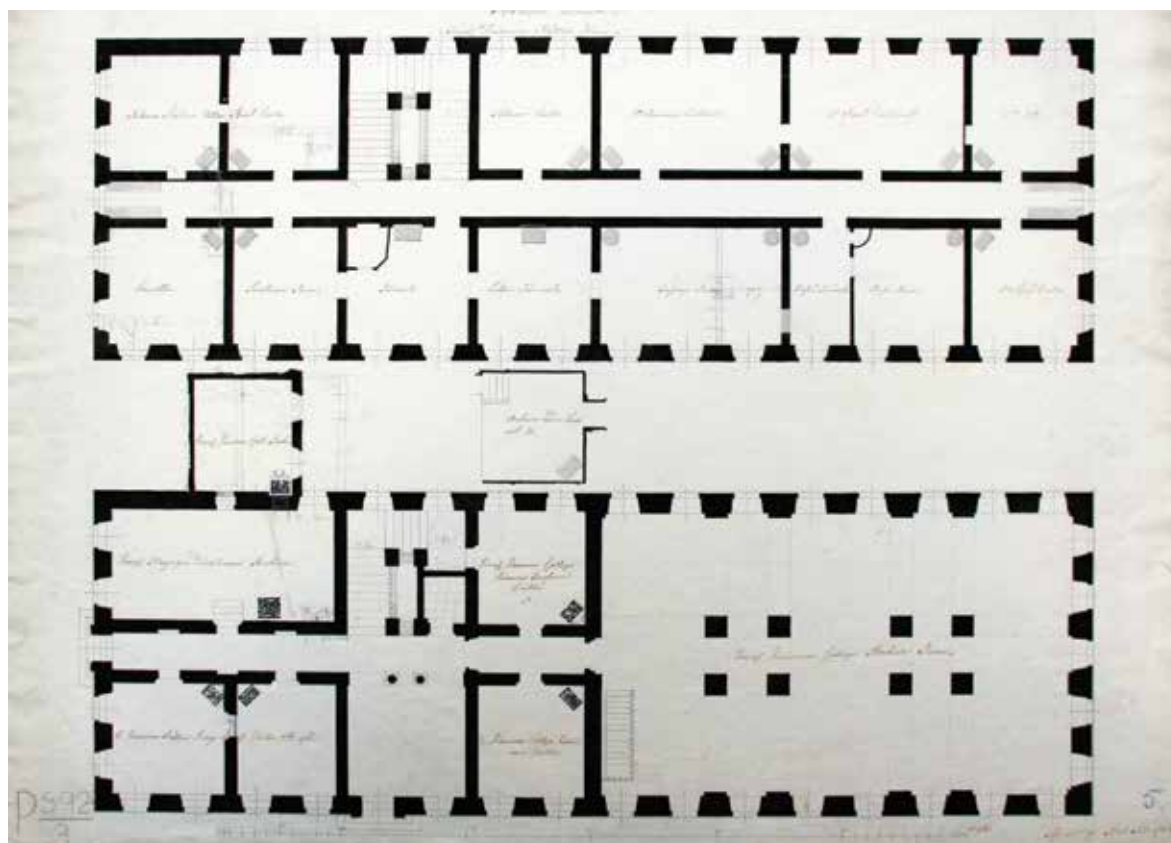
rektionen.⁷⁹ Vid den tiden hade Kammarrätten, Kammararkivet och Allmänna Magasins Direction hunnit bli hemmastadda i sina nya lokaler.

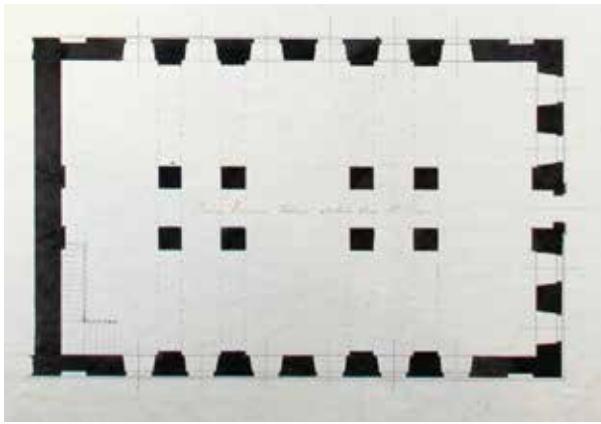
DET NYBYGGDA KONTORSHUSET

Statsmaktens ambition med det nya huset var, enligt överståthållaren Samuel af Ugglas beskrivning vid husets grundläggningsceremoni, att skapa en ansenlig offentlig byggnad i huvudstaden. Den blev ett renodlat kontorshus för en del av rikets kollegier, den tidens myndigheter. Den nedre delen av huset var gestaltad till landets första ändamålsenliga arkivlokal. Byggnaden ingick i ett större projekt på Riddarholmen som finansierades med knappa offentliga medel under ledning av en av kungen särskilt utsedd kommitté, vilken bestod av några vid den tiden framstående personer. Dessa ut-

Vy över den inre delen av Riddarholmen från Munkbron. Miljön var oförändrad sedan omdaning i början av 1800-talet. Laverad skiss av Carl Stefan Bennet, cirka 1841. Ur UUB dav 675.

Relationsritningar av Axel Almfelt, 1814, som visar planlösning och disposition efter färdigställande. Plan 1 (t v), plan 3 och 4 (överst på motstående sida) och plan 5 och 6 (underst på motstående sida). Ur RA/ÖLÄ/PS 92:3-4-5.

gångspunkter förklarar varför huset så småningom har blivit ett betydelsefullt minnesmärke från början av 1800-talet.

Det saknas samtida beskrivningar, men den bevarade byggnaden, ritningar från före och efter byggarbetet samt äldre avbildningar vittnar om ett relativt likartat yttre utseende jämfört med i dag. En mer utmärkande skillnad utgör dock anslutningen till marken omkring. Huvudingången vid torget nåddes genom ett fåtal trappsteg, eftersom marken då stod i nivå med den nuvarande kraftiga sockeln. Wrangelska backen var mycket hög i den östra delen, nästan i nivå med de nuvarande sidoterrasserna, och i den västra delen sluttade den brant mot en jordfylld kaj, cirka en halv meter lägre än den nuvarande marknivån.

Kammararkivet hade en egen ingång från Wrangelska backen och en utrymningsdörr i nedersta våningen, mot vattnet. Arkivet byggdes som ett enda stort rum med åtta pelare i mitten som bar upp de övre våningarna. Det stora rummet delades av träbjälklag i tre våningar och bands ihop av en inre trätrappa. I bottenvåningen, till höger om arkivets ingång, förstuga och husets huvudtrappa, fanns två rum för arkivets personal.⁸⁰

Överbyggnaden bestod av tre våningar som separerades från bottenvåningen av murade valv. Våningarna delades då som nu av en längsgående korridor i mitten, från gavel till gavel. Kontorsrummen stod rationellt upp- och nedlagda mot söder och norr, och upptog två till tre fönster i fasaden. De som hade två fönster hade en kvadratisk form. De tre fönster långa rummen grupperades i västra delen av huset och lämpade sig för salar och större kontor. Både korridorer och rum värmdes upp

med kakelugnar, vars rökgångar samlades till dolda murstockar som mynnade ut över taket genom några skorstenar. Rummen var kalkputsade och kalkfärgade, och skiftade mellan engelskt rött och ljusockra. Rummen inreddes sparsamt, med furugolv, bård eller i bästa fall linoljemålade bröstpaneler i grå nyanser och en del fönster försågs med smygpaneler i samma färg. Förstuga, korridorer och huvudtrappa var täckta med kalkstensplattor.⁸¹

Kammarrätten rymdes i den höga våningen en trappa upp och i den överst belägna lägsta våningen, tre trappor upp. Allmänna Magazins Direction fick ta i anspråk våningen två trappor upp, som var något lägre i höjd än våningen under men högre än våningen ovanför. Denna våning fick med tiden namnet ämbetsvåningen,⁸² eftersom den användes av olika statliga ämbeten genom tiden.

Fasaderna var kalkputsade och kalkfärgade i gult i de övre våningarna och mest troligt i grågul nyans över spritputs i den nedre sockelvåningen. Enligt gamla bilder, handlingar och spår i fasader var spritputs den ursprungliga behandlingen i nedre delen av huset, en billig ersättning för Bloms planerade rusticering. Fönstren var antagligen färgade i engelskt rött eller eventuellt i grönumbra ton.⁸³

Husets inbyggda problem var sedan byggnadstiden grundläggningen under västra delen av huset. Under den västra gaveln ligger fast berg 8–14 m djupt. Senare undersökningar har visat att grundläggningen endast gick cirka 2,5 m ner, i enbart fyllningsmark.⁸⁴ Med dessa förutsättningar blev sättningsproblematiken ett återkommande bekymmer i huset.

SLOTSBYGGNADSDIREKTIONENS FÖRVALTNING,
1811–1818

Behovet av underhåll under denna period var begränsat till bruklig översyn av kakelugnar, lås, fönsterglas, m.m. Slotsbyggnadsdirektionen genomförde 1814 en grundlig inventering av ämbetslokaler i samtliga statliga fastigheter.⁸⁵ Från inventeringen finns de första relationsritningarna över Kammarrättens hus, undertecknade av arkitekten Axel Almfelt, bevarade. De visar tydligt hur huset disponerades av samtliga tre myndigheter.⁸⁶

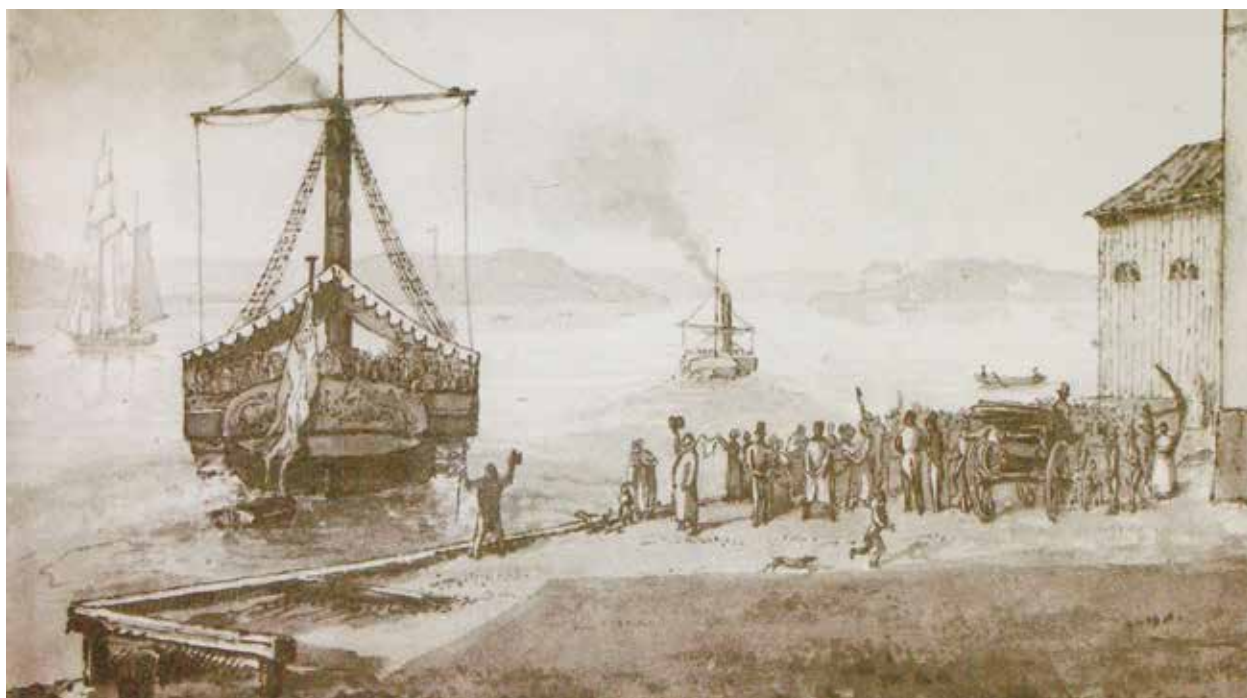
I juli 1818 började Samuel Owens första ångbåt, *Amphitrite*, angöra vid kajen utanför Kammarrättens hus för turer mellan Riddarholmen och Drottningholm.⁸⁷ Detta var starten på en över hundra år lång hamnutveckling på Riddarholmen för båttrafik mellan Stockholm och landets inre delar.

ÖVERINTENDENTSÄMBETETS FÖRVALTNING, 1819–1918

Överintendentsämbetet (ÖLÄ) tog över ansvaret för förvaltningen av huset från och med årsskiftet 1819.⁸⁸ Två decennier efter färdigställandet började huset känna av tidens tand, dolda fel och hyresgästernas förändrade behov. Redan i oktober 1827 anmälde hyresgästerna att taket var *”så bristfälligt att då det regnar, vattnet på flere ställen intränger, och då så väl trosbottnarne som gipstaken i våningarne härigenom skadas”*. Jacob Wilhelm Gerss (1784–1844), arkitekt på Överintendentsämbetet vars ansvarsobjekt var bl.a. Kammarrättens hus,⁸⁹ föreslog en omgående lagning, byte av skadad plåt och underhåll av skyddande ytskikt.⁹⁰

I juni 1828 anmälde Kammarrätten omfattande sättningsskador i murverket och begärde en snabb besiktning och nödvändiga åtgärder.⁹¹ Vid besiktningen på

Den första ångbåtshamnen, strax väster om Kammarrättens hus, cirka 1826. Lavering av Alexander Clemens Wetterlin.

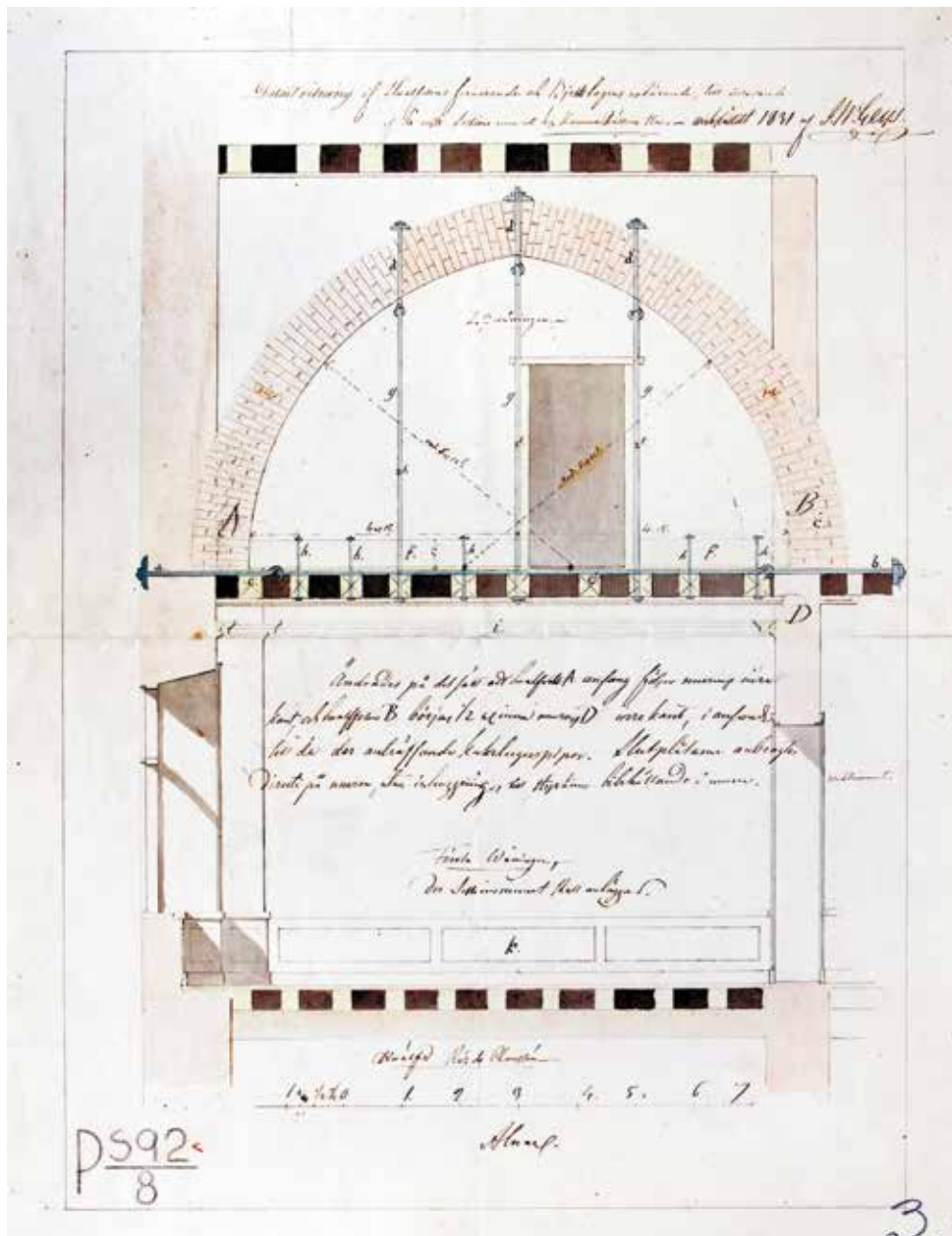
Vy över Riddarholmen från ca 1835, Kammarrättens hus och den tidiga ångbåtshamnen syns i bakgrunden. Målning av Carl Stefan Bennet ur Östergötlands museum B 728.

plats konstaterade arkitekten Gerss att "på mitten av dess embets hus, en spricka å muren uppkommit af den betydenhet, att, vid eldning på nedersta botten af/... / Kammar Collegiis arkiv, alla deröfver belägne rum blifvit af rök så uppfyllde, att eldsvåda dervid befarats".⁹² ÖIÅ:s arkitekt påpekade "att åtgärder till avhjelpande af den nu öfverklagade olegenheten flere gånger blifvit vidtagne, förmedelet upphugning af de remnor å corridor murarne, hvarvid en del kakelugns pipor äro förlagde; men att dessa åtgärder icke ledt till något varaktigt gagn". Denna anmärkning antyder att sättningarna redan var ett känt problem i huset och att man tidigare försökt fylla sprickor i rökgångar och väggar för att undvika en brand. Gerss förklarade att sättningarna uppstod "aldenstund den vänstra hälften af husets längd, såsom byggd på grusgrund, hvilande på en bergslutning, årligen skjuter ned åt sjön i sydvästlig riktning". Bergslutningen hör till den stora förkastningen som löper genom Stockholm och skapar Mälarens naturliga mynning till Östersjön. Orsaken till problemen såg han i "att någon quay icke före byggnadens uppförande blifvit anlagd vid sjön för att uti sluttningen af backen emotstå tryckningen af det 4 våningar höga huset". Gerss uttryckte därför sin övertygelse om

att lösningen var "en pålitlig quay varder vid sjön uppförd på pålar, försedde i ändarne med starka pålskor, för hvilka i berget hål borras, och ifrån quaymuren säkra grästens murar förenas med husets grund" annars skulle "den nedra delen af Kammar Rätts Huset troligen fortfara att följa den redan länge visade böjelse, att åthyda tyngdslagen". Eftersom hans förslag krävde resurser utöver tillgängliga medel, föreslog Överintendentsämbetet en ordinär reparation av skorstenar samt rivning och återställning av en alltför skadad skorsten.⁹³

Genom kunglig kungörelse den 10 april 1828 fick Kammarrätten en tydligare roll som överinstans rörande beskattnings- och räkenskapsmål.⁹⁴

Eftersom det ursprungliga sessionsrummet hade visat sig vara alltför trångt för vissa mål anmälde Kammarrätten under juni behovet av ett större sammanträdesrum.⁹⁵ Rummet var dessutom för mörkt under vissa tider och för bländat av ljus från Kungshusets fasad mittemot under soliga dagar. Det gamla sessionsrummet upptog tre fönster på norra sidan i våningen en trappa upp, i nuvarande rum 3418–3420. Kammarrätten föreslog att ett större sammanträdesrum skulle kunna skapas genom

Arkitekten Jakob Wilhelm Gerss ritning till stärkning av bjälklag ovanför den nya sessionssalen genom murade valv och dragband, troligen från 1828. Sektion ur RA/ÖLÄ/PS 92:8.

Ångbåtshamnen, strax väster om Kammarrättens hus, ca 1840–45. Oljemålning av Carl Wilhelm Nordgren. Ur SSM 01487.

sammanslagning av två rum vid östra gaveln i samma våning, Advocat Fiscalis Contoir och Cantzli rum. Arkitekten Jacob Wilhelm Gerss godkände Kammarrättens förslag efter undersökning på plats.

Genom placeringen av sessionsrummet mot torget, skulle "ett enda rum uppkomme af 23½ alnar längd, 9½ alnar bredd, med fem fönster på den östra och två på den norra sidan". Arkitekten löste de tekniska komplikationerna genom två valvkonstruktioner dolda i korridorväggar i övervåningen som skulle ta avlastningen efter rivningen av två bärande väggar. Eftersom sessionsrummet inte hade egen dörr från korridoren var det funktionsmässigt knutet till presidentrummet å ena sidan och ledamöternas förmak å andra sidan.

Detta medförde en omplacering av anslutande rum vid flytten av sammanträdesrummet. Enligt arkitektens kostnadsförslag skulle det nya sessionsrummet och presidentrummet få nya trägolv med stenplan framför nya kaminer, ny taklist i trä, bröstpaneler med mittband och fotbrädor samt nya tapeter på väggarna. Kostnaderna uppskattades till 1 052 Rd.⁹⁶

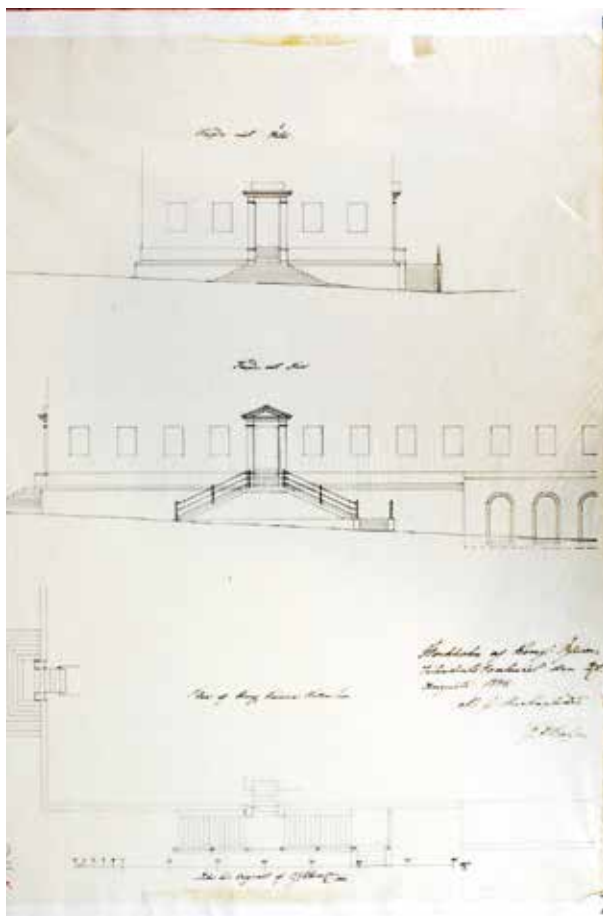
Ändringarna genomfördes efter kungens beslut den 2 oktober samma år.⁹⁷ En färgarkeologisk undersökning

under den senaste renoveringen, 2011, visade att sammanträdesrummet oljemålades i blå färg medan presidentens rum oljemålades i grön färg med dekorativt målad pappersbård vid taket. De nuvarande dekorativa gipslisterna i taken tillkom 1830⁹⁸ och arbetet med de avlastande valven i våningen ovanför avslutades 1831.⁹⁹

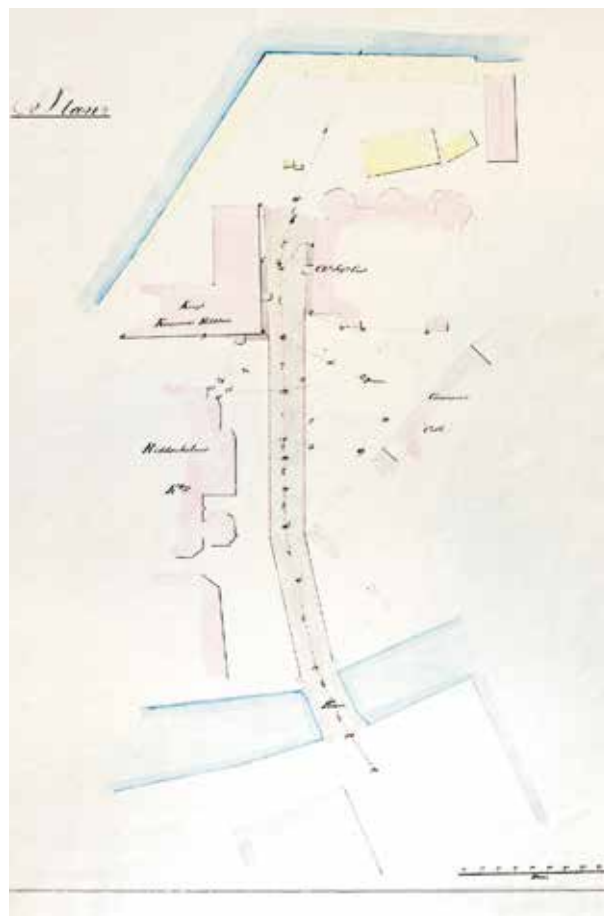
Kungliga Direktionen över Allmänna Magasinsinrättningen upplöstes 1829 och dess lokaler i ämbetsvåningen två trappor upp överlämnades till Styrelsen för Fängelserna och Civil Statens Pensions Inrättning.¹⁰⁰ 1832, efter färdigställandet av valven över det nya sessionsrummet, flyttade ytterligare ett litet statligt verk, Kungliga Topografiska Corpsen, in i ämbetsvåningen.¹⁰¹

Den lilla hamnen för ångbåtstrafiken nedanför Kammarrättens hus ökade ständigt i betydelse men var också i behov av reparationer. Genom överståthållarens förmedling fick staden 1829 dispositionsrätt över hamnen och rätt till trafikavgifter men även ansvar för dess underhåll.¹⁰²

Trafiken på den allmänna landsvägen mellan hamnen och staden över Riddarholmen försvårades av den branta sluttningen i Wrangelska backen. Av den anledningen påbörjades ett samarbete mellan staden och Överintendentsämbetet i början av 1840-talet om en sänkning av

Arkitekten Carl-Gustaf Blom-Carlssons förslagsritning till Kammarättens hus nya trappuppgång vid norra fasaden, efter backens sänkning, 1844. Ur RA/ÖLÄ/PS 92:10.

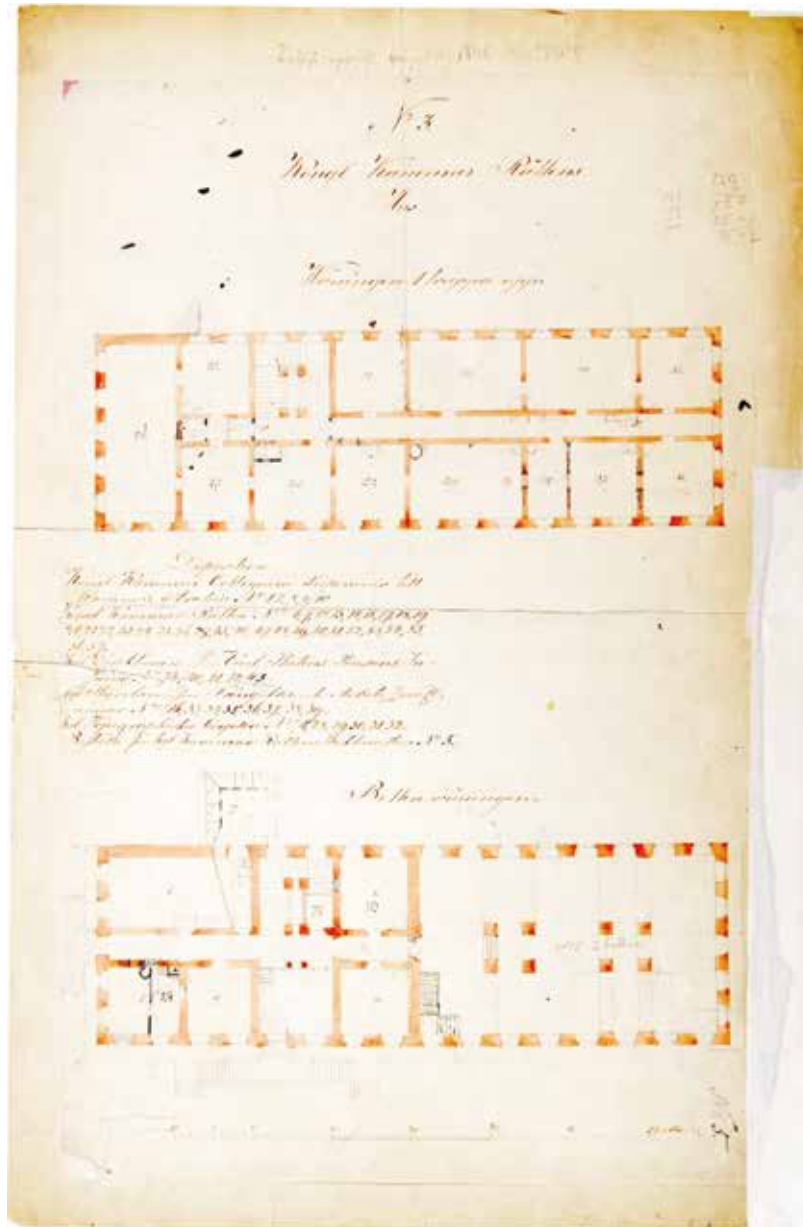

Förslagsritning för omdaning och sänkning av trafikleden mellan hamnen och Riddarholmsbron, november 1842. Ur RA/ÖLÄ/PS 92:9.

backen.¹⁰³ Stadsingenjören Christiernin ritade i samråd med arkitekten Blom-Carlsson och major mechanicus Modig ett förslag för omdaning och sänkning av trafikleden mellan hamnen och Riddarholmsbron i november 1842.¹⁰⁴ Sänkningen av backen påbörjades 1843 enligt förslaget. Arkitekten Carl Gustaf Blom-Carlsson (1799–1868) ritade 1844 kompletterande anpassningar för Kammarättens hus till de lägre markhöjderna. Anpassningarna skulle ske genom trappor och kraftiga socklar i sten.¹⁰⁵ Arbetet genomfördes i Drätselkommissionens regi och avslutades 1847 med platsbesiktningar.¹⁰⁶ Arbetet slutade med en kostnad på 17 815 Rd, vilken 1848 delades mellan staden och Överintendentsämbetet.¹⁰⁷ För Kammarättens hus togs det också fram nya relationsritningar, troligen i slutet av 1847, som visar hur entréerna anslöt till marken utanför och hur de fem olika ämbetena disponerade huset och samexisterade i det.¹⁰⁸

Under Överintendentsämbetets ansvar utfördes ordinarie underhållsåtgärder vid Kammarättens hus, både små och stora. Ett av de vanligaste problemen med offentliga byggnader vid den tiden var uppvärmningen under årets kalla årstider. Värmeapparaterna och skorstenarna krävde besiktningar och driftunderhåll med jämna mellanrum, framför allt under sommarmånaderna, av kakelugnsmakare, fejdare, och brandmän. Samtidigt sågs fönster och dörrar, som skulle hålla värmen inne, över av snickare, glasmästare, målare och lässmeder. Överintendentsämbetet hade hantverkare knutna till sig som gick runt och utförde nödvändiga åtgärder.

Under hösten 1853 planerades en första fasadrenovering. Enligt kostnadsförslag skulle *”huset utvändigt skrapas, lagas och vattenrifves, all lossnad rappning och skadadt tegel borthugges och förnyas, huset förnyas i den couleur som bestämmes”*.

Relationsritningar och rumsdisposition, plan 3 och 4, ca 1847.
Ur RAÄ/ÖLÄ/PS 92:1.

Entreprenören A J Åkerlunds änka, som verkar ha tagit över sin mans affärer, räknade fram att fasadrenoveringen tillsammans med ställningar, material, transporter, grusbortkörning och städning skulle kosta 1 300 Rd.¹⁰⁹ Arbetet genomfördes troligen i hennes regi nästkommande sommar, vilket ger en ganska ovanlig upplysning om en kvinnlig byggentreprenör från denna tid.¹¹⁰

Samtidigt med de yttre renoveringarna planerades även en genomgående inre renovering av trapphus, korridorer och förstugor samt lagning av kalkstensplattor i samtliga stengolv.¹¹¹

Kontorsrummen renoverades också, i etapper 1855–1856. Under februari 1855 planerades en *"förestående reparation af Kongliga Kammar Rättens embets lokal"* utan avbrott i verksamheten.¹¹² Renoveringsarbetet påbörjades i maj i östra delen av Kammarrättens höga våning, då sessionssalen, presidentens tambur och mottagningsrum, förmaket till sessionssalen, vaktbetjäningens rum och rummet till vänster om det utrymdes.¹¹³ Arbetenas omfattning är okänd men en allmän uppfräschning av samtliga ytor i den höga våningen var troligen särskilt aktuell.

Under 1856 fortsatte renoveringen i lokalerna till Kungliga Styrelsen över Fängelserna och Civilstatens Pensionsinrättning i ämbetsvåningen två trappor upp samt i Kammarrättens låga våning tre trappor upp.¹¹⁴

Skisser och anteckningar över tidigare relationsritningar, från 1847, antyder enstaka ändringar i planlösningen 1855–1856.¹¹⁵ Märkbare i ritningarna är de torra toaletterna som placerades, då eller något tidigare, i ett rum söder om huset i direkt anslutning till rum 3318 (gamla 6½) på bottenvåningen.

Under den andra hälften av 1800-talet infördes några för tiden uppseendeväckande komfortförbättringar i huset. Ett nät av gasrör drogs in på Riddarholmen redan 1853 för allmän gatubelysning. Gasbelysningen drogs sedan in i Kammarrättens hus, mest troligt i samband med renoveringen 1855–1856, vilket avsevärt förbättrade arbetsförhållandena under de mörka timmarna.¹¹⁶ Nästa tekniska framsteg blev indragningen av vatten. Drickbart vatten på Riddarholmen hämtades sedan 1814 från en

brunn utanför Kungshusets borggårdstrappa. För brandsläckning skulle vattnet i Riddarfjärden användas med hjälp av en brandsprutspräm som 1848 placerades i ett skjul nedanför Överkommissariens hus.

Drätselkommissionen i Stockholm påbörjade uppbyggnaden av ett vidsträckt ledningsnät för framdragning av vatten genom huvudstaden år 1858.¹¹⁷ Kaptenen i vattenbyggnadskåren och fortifikationsingenjören Fredrik Wilhelm Leijonancker (1818–1883), ansvarig för hela projektet, ritade ledningarnas framdragning till ett antal vattenposter ute på Riddarholmen 1862.¹¹⁸ Överintendentsämbetet höjde dock ambitionerna till att dra vattenledningarna till vattenposter ända in i husen. Vattnet skulle *"inledas genom källare och eldsrum invid invändiga trapporne, med brandposter ut åt förstugorne i alla våningarne, med i nischer anbringade slangar; så att vattnet i rörerna icke fryser utan alltid finns flytande, hvarigenom skyndsamt wattentillgång alltid blifver tillgänglig vid förefallande eldsfara, som sannolika kan uppkomma vid eldning af rummen"*.¹¹⁹ Vattenledningen till Kammarrättens hus drogs in under nästkommande år, 1863. Syftet med vattenledningarna var att öka både brandsäkerheten och hygien på Riddarholmen. För *"behöfligt och drickbart vatten"* hänvisades ämbetsmännen till en *"uthkastare i Gymnasiegränden"*, som ersatte brunnen på torget.¹²⁰

Ämbetsvåningens dynamiska liv fortsatte med nytt brukarskifte 1868, när Styrelsen över Fångvården lämnade sina lokaler. Rummen togs snabbt i anspråk dels av Generalstaben,¹²¹ den högsta operativa ledningen för Sveriges krigsmakt, dels av Topografiska korpsen, som hade behov av att expandera. Topografiska korpsen fick även det stora rummet 13 i våningen en trappa upp (dagens rum 3405–3408) för att där starta ett eget tryckeri.¹²² I detta tryckeri började man trycka serien om Sveriges ekonomiska häradskartor, ett referensarbete i det svenska lantmäteriets historia. Rummet ovanför återställdes till ursprunglig storlek för en rymlig kartritningssal.¹²³ Anställda i Topografiska korpsen begärde därutöver tillgång till en egen tappkran i huset. Överintendentsämbetet avlog begäran med förklaringen *"att vatten endast finns inledd till brandposter i våningarne för"*

Kammarrättens hus och ångbåtshamnen, i ett av de äldsta fotografierna, mellan 1858–62. Ur SSM, EA033503.

*att användas i händelse af vådeld” och att en tappkran för drickbart vatten skulle avsevärt fördyra vattentaxan. Eftersom avlopp ännu saknades i huset var man dessutom rädd för att ”dit lätt kan inträffa ... att våningen dränkes med vatten, så att det derundervarande bjelklagets trossfyllning och gipstak blifver förstörd”.*¹²⁴

1874 var husets alla ytor intensivt utnyttjade. Kammarrätten önskade sig ett eget arkivrum men fick offra ett stort kontorsrum i plan 6 för detta ändamål. Överintendentsämbetet fick stärka bjelklaget i rummet och inreda det med hyllor under sommaren samma år.¹²⁵

Generalstaben och den anknutna Topografiska korpsen växte snabbt ur sina lokaler i ämbetsvåningen. Kronan köpte Rosenhaneska palatset den 15 oktober 1875 dit de båda ämbetsverken fick flytta in den 26 januari 1877.¹²⁶ Civil-Statens Pensions-Inrättning, som disponerade alltså fem rum (39–43) sedan 1829,¹²⁷ fick också lämna ämbetsvåningen. Ämbetsvåningen ställdes i ordning under sommaren 1877 för två andra statliga ämbeten.¹²⁸ Styrelsen för Allmänna Väg- och Vattenbyggnader flyttade in i sex rum (28–33) och Styrelsen för Järnvägsbyggnader, disponerade tio rum (34–43) i ämbetsvåningen

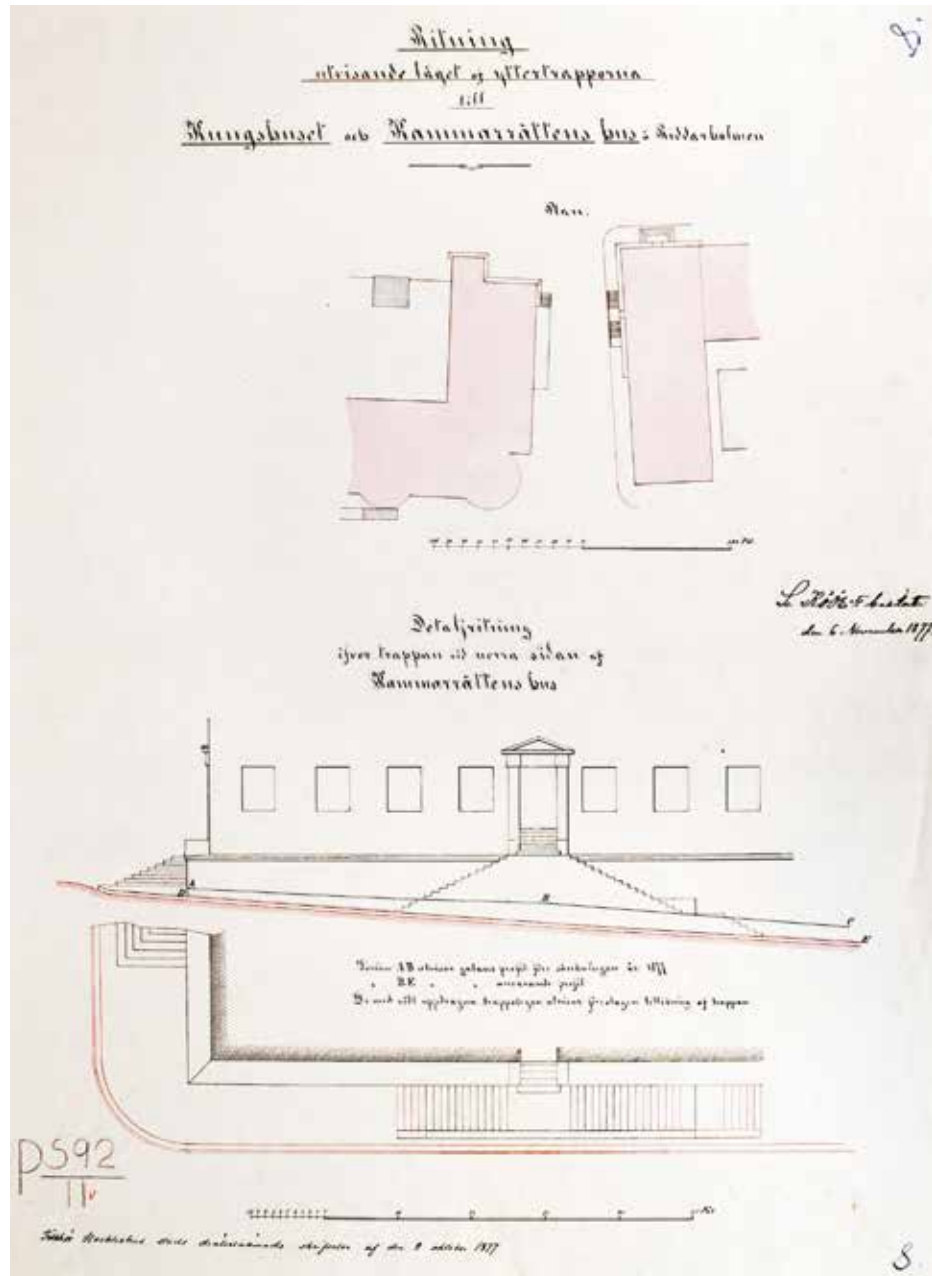
Kammarrättens västra del mot hamnen, synlig från Nya Kungsholmsbron. Framför ämbetshuset ligger bärargilletts lilla trähus från 1851. Foto mellan 1866–78. Ur Wästergötlands museum, B145046 2461.

och ett rum (7½) i bottenvåningen. Kammarrätten fick själv ta över ett rum (4) för utökat arkiv och ett rum (16) för bibliotek.¹²⁹

Under 1870-talet växte hamnen vid Riddarholmen i högt tempo och därmed vidgades den i etapper både västerut, norrut och söderut. Detta ledde till en intensiv trafik över Wrangelska backen som var hamnens pulsåder mot staden och mot den nya tågstationen på andra sidan holmen. Kammarrättens hus vände sig mot backen genom en högre stentrappa utanför norra ingången, som fick ta emot *"de från landsorten till Kongl Kammar Rätten inkommande packlårar med deri förvarade räkenskaper"*.¹³⁰ Stadens drätselnämnd kom den 15 september 1877 med ett förslag till ytterligare en sänkning av backen och till en rivning av trappan utanför Kammarrättens hus norra fasad som alltså störde trafikflödet till och från hamnen.¹³¹ Överintendentsämbetet godtog i oktober förslaget med villkoren att drätselnämnden *"ombesörjer och bekostar borttagandet af trappan, borttagandet af gamla portomfatt-*

ningen och inmurning af en ny fönsterluft i portöppningens ställe, undermurning och iståndsättning af den finhuggna beklädnadsmuren och anbringandet af en ny ingång i beklädnadsmuren under det nya fönstret och uppförandet af en ny invändig stentrappa till bottenvåningens förstuga".¹³² Arbetet genomfördes under sensommaren 1878, efter viss justering av trappan invändigt för att behålla så mycket utrymme för packlårar i förstugan som möjligt.¹³³

Tekniska landvinningar inom kommunikation infördes i snabb takt i offentliga miljöer under den senare delen av 1800-talet. När Kungliga Styrelsen för Statens Järnvägsbyggnader flyttade in, sommaren 1877, avstod Carl Beijer, chefen för styrelsen, från erbjudandet att fräscha upp lokalen, men däremot underströk han *"behovet af styrelslokalens tillgänglighet, vid alla tider på dagen, så väl för sjelfva tjänstgöringen som för aflemmande och vidare befordrande af telegram, vilkas skyndsamma besvarande ofta är af största vikt"*. För detta behov begärde han ett rum för styrelsens vaktmästare, som spelade en vik-

Närbild av Kammarrättens hus år 1891-92, under utvidgningen av kajen. Ur SSM, Doo5854.

tig roll i den moderna kommunikationen till och från myndigheten. Telegrammen som modernt kommunikationsmedel fick dock snart konkurrens av telefonen. Redan 1881 monterades ett telefonfäste på taket och en telefonlinje drogs ända in i Kammarrättens förmak till sessionssalen (3427).¹³⁴ Att prata i telefon var inte det enklaste i början eftersom de högljudda konversatio-

nerna antagligen störde mötena i sessionssalen. Telefonen fick därmed 1888 flytta till en egen avskärmad plats med fönster och tak i vaktmästarens rum (3425).¹³⁵

Ämbetsvåningen fyllde än en gång sitt syfte som mellanstation för olika ämbeten när styrelserna för väg- och vattenbyggnader och för järnvägsbyggnader lämnade huset i slutet av 1882.¹³⁶ På väg in var en nybildad myn-

Den äldsta kända bilden av fasaden mot torget, från 1894. I tympanen över taklisten syns det gamla hakfönstret, lägre och mindre än det nuvarande från 1901. Ur SSM, C001339.

dighet, Kungliga Domänstyrelsen, som fick i uppdrag att förvalta kungliga jordbruksdomäner. Domänstyrelsen flyttade in i ämbetsvåningen den 1 januari 1883 och bidrog till ytterligare ändringar i lokalerna.¹³⁷ Samtliga rum genomgick reparationer. Tak skrapades, lagades och limfärgades, snickerierna oljemålades och väggarna försågs antingen med nya tapeter eller oljemålades.¹³⁸

Korridorer, trapphus och trapphallar renoverades i hela huset år 1885, då taken och övre delen av väggarna limfärgades medan större delen av väggar och snickerier oljemålades. Ett långt liggande streck drogs mellan de två olikfärgade fälten på väggarna.¹³⁹ Under den senaste renoveringen kunde man på vissa ställen känna igen denna behandling.

Kammarrättens lokaler renoverades igen 1888. Vid detta tillfälle öppnades den direkta ingången till sessionssalen, och samtliga rum i närheten genomgick små ändringar och en allmän uppfräschning.¹⁴⁰ I samband med toalettens omplacering från korridor till vaktmästarrum flyttades även de tillhörande rören, vilket antyder att ett tidigt avloppssystem troligen redan fanns indraget i huset från mitten på 1870-talet i anslutning till toaletter och tappkranar.

Handlingar från oktober 1892 som beskriver en planerad renovering av samtliga ytterbågar¹⁴¹ och ett förslag till ändring av fasader¹⁴² visar att Överintendentsämbetet hade ambitionen att markant förändra husets yttre. Exteriören lagades och ommålades tillfälligt, troligen under sommaren 1893.

Vid förra sekelskiftet var de gamla palatsen och husen på Riddarholmen helt inklämda mellan järnvägen och den utbredda hamnen, två intensivt använda kommunikationsleder i den snabbt växande staden. Holmens inre miljö och bebyggelse stod kvar som minne över en svunnen tid och vars överlevnad starkt ifrågasattes. Mot denna bakgrund skapades visioner om nya ämbetshus på Riddarholmen. Förslagen avlöste varandra tätt. Ett av förslagen gick ut på att helt riva Kammarrättens hus och Sparreska palatset intill för att lämna plats åt ett storsvulstigt riksdagshus.¹⁴³

Överintendentsämbetet hade fokus på att ta hand om det befintliga huset och därmed släpptes inte frågan om en större yttre reparation av Kammarrättens hus. ÖIÄ fortsatte söka anslag under 1896, men utan framgång.¹⁴⁴ Ett extra anslag om 13 000 kr för underhåll av publika hus beviljades slutligen av riksdagen, och efter bifall från kungen kunde en grundlig yttre renovering av Kammarrättens hus genomföras år 1900.¹⁴⁵ Några samtida ritningar visar att man hade planer på att rusticera bottenvåningen mot Birger jarls torg och Wrangelska backen och helt ta bort ingångarna från norr och väster.¹⁴⁶ Reparationsarbetena av taket och fasaderna avslutades under hösten utan några större ändringar.

Under år 1900 genomfördes även en del arbeten i huset med ordinarie anslag. Särskilt angeläget var pro-

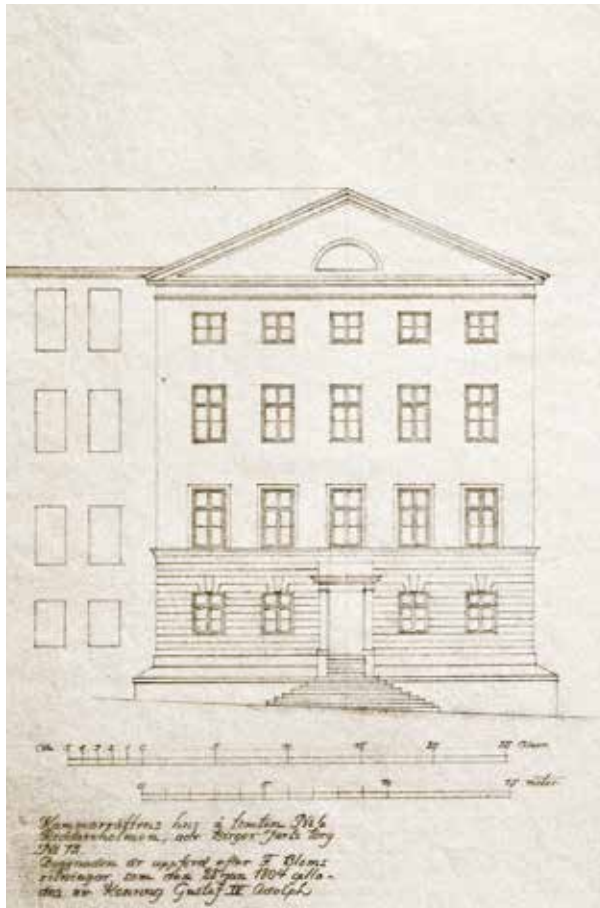

Handtryckt papperstapet i rum 3420, troligen från 1888.

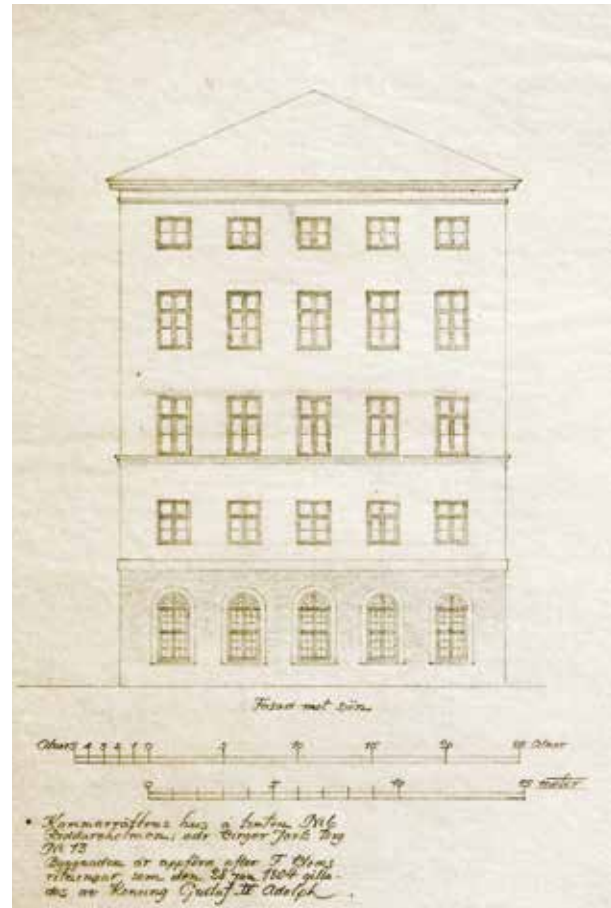
Framtagen tillfälligt under renoveringen 2010.

Foto: Alexandru Babos.

blemet med den gamla avloppsledningen som "under sommaren i hög grad förderfvar luften i lokalen och under vintern, då ledningens nedre del emellanåt tillfryser, öfver golfvet utgjuter hvad som från öfre våningarne uthälles i ledningen".¹⁴⁸ Olägenheten orsakades av "att nedre ledningsröret ej på flere år varit rensat och spärren blifvit igenfylld, hvarjemte en sågsånsfyllt trätrumma vid utloppet sönderfallit och utloppet vid starkare köld frusit".¹⁴⁹ Ledningen reparerades skyndsamt under våren och försågs med särskild avluftning ovan tak.

Förslag till ombyggnad av fasader, gavlarna, ca 1900.
Ur Trafikkontorets arkiv.

Samma år, 1900, inrättades och inreddes ett första varmt rum på vindsvåningen, vid gaveln mot torget, för Domänstyrelsen. Rummet inrättades genom "uppförande af en tegelmur mot vinden, samt framdragande af en korridor till vindstrappan, likaledes afskiljd från vinden med en tegelmur". I rummet och korridoren behandlades väggar med scagliol, ett särskilt passande material med goda egenskaper vid brand och vattenläckage. Enligt planen skulle "taken göras af rabitzputs och golven afjemnas ofvan brandbotten med cement och beläggas med linoleum matta".

Det karaktärsgivande halvrunda gavelfönstret mot torget skulle "ökas till storlek och flyttas något högre upp", vilket genomfördes utan att lämna spår i fasaden, tack vare den pågående yttre renoveringen. Vindstrappan var sedan tidigare "afstängd från vestra vinden med brandmur och järndörr och från undervarande våningar afvenledes med järndörr".¹⁵⁰

En av tidens mest betydelsefulla tekniska nyheter som markant förbättrade den inre miljön framöver var elbelysningen. Redan i december 1894 skrev presidenten för

Bilder på motstående sida:

Förslagsritning till indragning av värmeledningar i kammararkivet, 1913. Ur RA/ÖLÄ/FI ab:35 (överst).

Ritningar över plan 6 och vind från 1913. Ur RA/KBS/13 I-byrån/FLA:9 (nederst till vänster).

Kakelugn från rum 3315–3317. Foto från 1914 ur SFV:s bildsamling (nederst till höger).

Kammarkollegiet med flera om anläggning av elektrisk belysning i lokalerna till Kammarkollegiet, Statskontoret, Kammarrätten, Domänstyrelsen och Kammararkivet. I en tjänstememorial från april 1895 avråddes dock ämbetena från införande av elledningar framför allt med hänsyn till arkivens brandsäkerhet.¹⁵¹ Men i början av 1900-talet utvecklades tekniken så pass långt att elbelysning ansågs vara en säker ersättning för gasbelysningen. Överintendentsämbetet begärde ett kostnadsförslag från Allmänna Svenska Elektriska AB under våren 1905. Kostnadsförslaget uppgick till 1 000 kr för indragning av elbelysning till Domänstyrelsens lokaler och till 2 188 kr för Kammarrättens lokaler. Ansökan om medel till införande av elbelysning skickades till kungen under hösten och beviljades för kommande år.¹⁵² I mars 1906 kompletterades projektet med indragning av elbelysning och montering av respektive armaturer i två kontorsrum tillhörande Kammararkivet.¹⁵³ Hela arbetet genomfördes under 1906.¹⁵⁴

Under 1907 samrådde Kammarkollegiet och Riksarkivet kring ett antal storslagna förslag om en nybyggnad för Kammararkivet på Riddarholmen, eftersom arkivet inte längre kunde rymmas i en enda lokal.¹⁵⁵ Kammararkivets huvudlokal låg i jordvåningarna till Kammarrättens hus och bestod av *"två små mörka arbetsrum och några ouppvärmda, genom bottnar afdelade, trånga och mörka förvaringsrum i jämnhöjd med gatan"*.¹⁵⁶ Utöver lokalernas dåliga tillstånd var arkivets trägolv och hyllor angripna av skadeinsekter, vilket satte både konstruktionen och arkivhandlingarna i fara.¹⁵⁷ På grund av höga kostnader fick projektet begränsas till en regelrätt renovering av befintliga lokaler. Enligt ett nytt förslag, från september 1908, skulle renoveringen omfatta allt trä i lokalerna. Hyllor, golv och bjälklag skulle lagas, förstärkas, rengöras och indränkas i olika skadebekämpande lösningar. En del väggytor skulle asfaltstrykas och en del lagas och målas med kalkfärg. Alla snickerier skulle dessutom oljemålas. Även handlingarna behövde rengöras. Kostnadsförslaget uppgick till 12 700 kr och togs upp för nästa års planerade arbeten.¹⁵⁸ I utförandet ändrades behandlingen av golven, vilka fick täckas med en

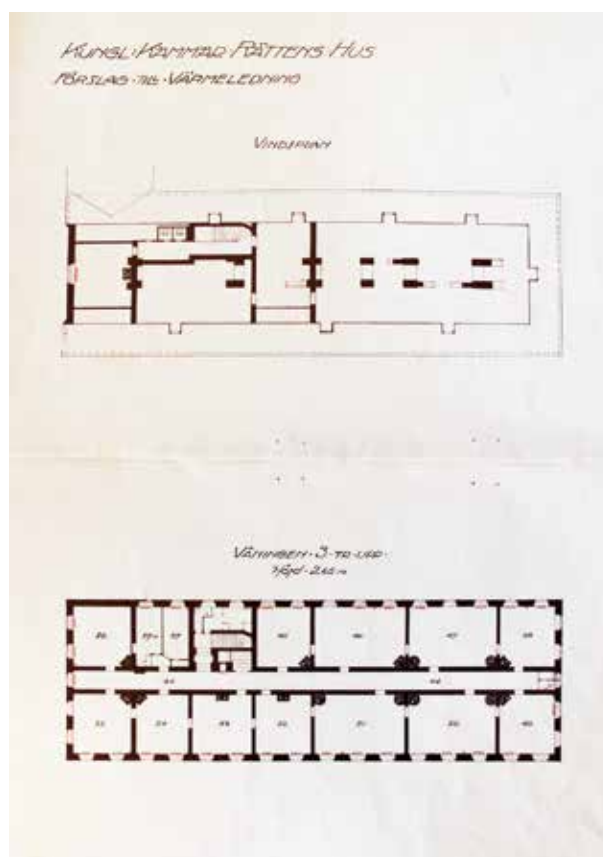
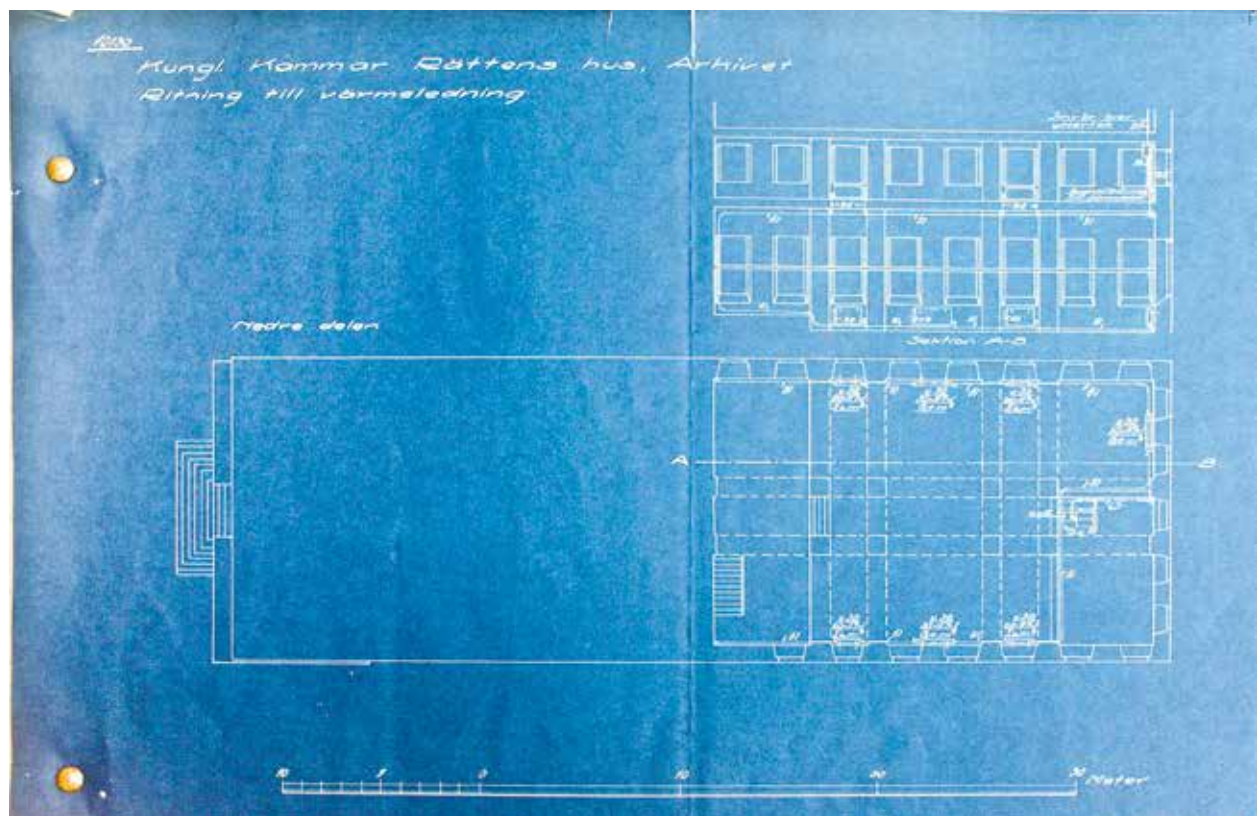
tät beläggningssmassa. Arbetet avslutades 1910 med insättningen av nya innerbågar kompletterat med lagning av yttre bågar.¹⁵⁹

Samtidigt med de pågående diskussionerna om Kammararkivets lokaler började Överintendentsämbetet (ÖIÄ) intressera sig för orsaken till sättningar i husets västra del. Bennet & Co fick i uppdrag att titta närmare på husets grundläggning. Konsultföretaget lämnade i februari 1908 en rapport om grundundersökningen, där det framgick att *"byggnadens vestra gävel och närmaste delar aflängsidorna äro uppförda på ofullständig grundläggning"*.¹⁶⁰ Hundra år efter husets grundläggning fick man därmed en första bild över varför sättningarna inte hade avstannat. Ingenjören Fritz Söderbergh i samråd med arkitekten G Nilsson lämnade ett förslag på grundförstärkning som inte blev genomfört.¹⁶¹ Hanteringen av detta inbyggda problem skulle bli ett återkommande tema under nästa hundra år.

1910 lämnade Domänstyrelsen ämbetsvåningen. Den tomma ämbetsvåningen tilldelades efter visst övervägande Kammarrättens andra revisionskontor, som fick flytta in i början av 1911.¹⁶² Efter denna flytt var lokalerna i huset endast uppdelade mellan Kammararkivet i de tre nedersta våningarna och Kammarrätten i de tre övre våningarna samt i vindsvåningen. I alla de rum som påverkades av inre flyttningar, genomfördes mellan hösten 1911 och våren 1912 en sedvanlig renovering av ytskikt samt smärre anpassningar till en kostnad av 5 476 kr.¹⁶³

Kammarrättens hus värmdes ända från början upp av lokala värmare, framför allt kakelugnar och några enstaka gjutna kaminer, eldade med ved.

Vaktmästaren bevakade lokalerna mot eldfara och hjälpte till med uppvärmningen i huset. I början av 1900-talet blev det aktuellt att införa centralvärme i ämbetshusen på Riddarholmen, inklusive Kammarrättens hus. 1910 fick ingenjören Hugo Thorell i uppdrag från ÖIÄ att ta fram ett förslag på uppvärmning av Kammararkivets lokaler. Dessa saknade ditintills värme för att minska brandriskerna. Hans förslag från den 3 juni omfattade anläggning av värmeledning och inredning av pannrum, kolförråd och förrum i kajplan.¹⁶⁴ Projekt-

Provrummet i sydvästra hörnet i plan 6, renoverat med ursprungliga kalkfärger (bilden överst). Foto: Åke E:son Lindman.

Valven mellan pelarna i Högsta förvaltningsdomstolens bibliotek (undre bilden). Foto: Åke E:son Lindman.

*Huvudingången i fasaden mot torget, 1916.
Telefonkablar hänger ovanför torget. Ur SSM, Doo6815.*

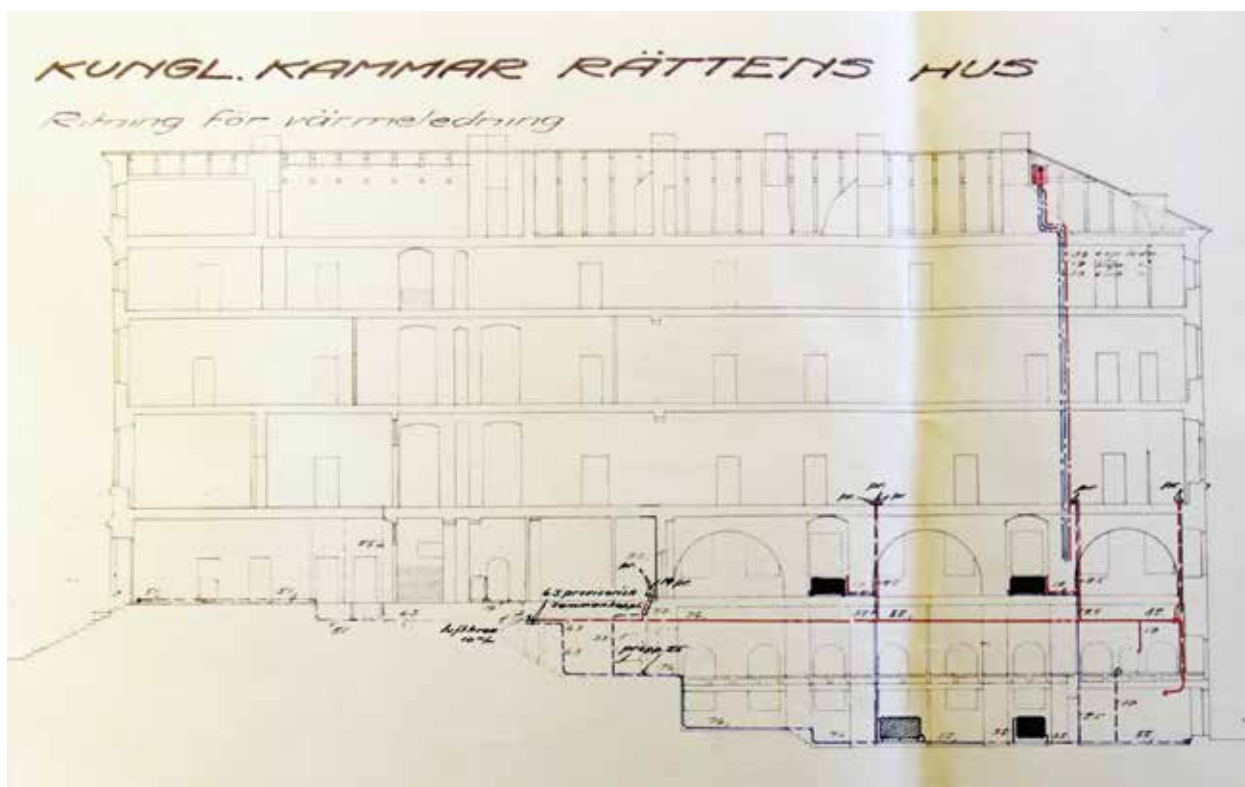
beskrivningen tillsammans med en kostnadsberäkning på 8 750 kr lämnades in till kungen i december 1911. Förslaget togs upp i riksdagen tidigt 1913 och beslut fattades om att genomförande tidigast skulle ske under samma år.¹⁶⁵ Anläggningen utfördes med varmvattenssystem enligt tillhörande ritningar. Pannrummet inreddes i kajplan i nordvästra hörnet för en gjuten sektionspanna.¹⁶⁶ Pannrummets och förrummets inre väggar murades i tegel och golvet täcktes med gjuten betong med fall mot golvbrunn. Hela systemet dimensionerades med sikte på en framtida förlängning i hela huset. Kontraktet skrevs med fabrikören P A Sjögren den 9 september 1913, och värmen infördes i lokalerna innan vintern inföll. Uppvärmningssystemet skulle ha för-

längts in i Kammarättens lokaler redan under hösten 1915.¹⁶⁷ Men av någon anledning avstannade planerna trots den tekniska projekteringen och upphandlingen av entreprenör.

Införandet av centralvärme medförde en uppgradering av vatten- och avloppssystemet i huset. Därmed blev det enklare att införa sex nya vattentoaletter, uppdelade på tre våningar längst upp i huset, placerade i par mot västra fönstret i korridorerna.¹⁶⁸

Första världskriget medförde att ÖIÄ fick minskade anslag och att ämbetets uppdrag och existens granskades. Antalet byggärenden hade ökat både kvantitativt och kvalitativt samt i komplexitet. Dessutom behövde hanteringen och vården av gamla byggnader mogna

Plenisalen i Kammarrättens hus 1928. Ur Kammarrättens verksamhetsalbum (motstående sida överst).

Förslag till utvidgning av värmeledningssystem i övre våningar, sektion, 1919. Ur RA/KBS/13 I-byrå (motstående sida nederst).

fram. En utredning tillsattes 1913 som kom fram till ett ändringsförslag 1915. Enligt förslaget skulle Överintendentsämbetet ersättas av en ny myndighet som samlade ansvar för fler fastigheter och fick ökade kompetenser och befogenheter. Utredningsförslaget gick igenom i riksdagen 1917, och det hundra år gamla Överintendentsämbetet upplöstes i slutet av samma år.¹⁶⁹

KUNGLIGA BYGGNADSSTYRELSENS TID, 1918–1993
Kungliga Byggnadsstyrelsen (KBS) tog över ansvaret för förvaltningen av statliga fastigheter på Riddarholmen, inklusive Kammarrättens hus, från den 1 januari 1918.

Bland de första utmaningarna för KBS blev hanteringen av de fortsatta sättningarna i husets västra del. En teknisk utredning startades 1919 för att närmare titta på de sättningar som *"under senare år konstaterats /... / med anledning av förskjutningar i grunden"*. Enligt intendenten Knut Bildmark hade man tidigare tvekat inför utförandet av en del grundförstärkningar, *"men för att få utrönt, hurvida sättningarna fortgå, och ... i vad mån detta sker, har byggnaden under året stått under särskild observation"*.¹⁷⁰

Undersökningarna utfördes på plats av Fritz Söderbergh, en av sin tids välkända byggnadsingenjörer, som följde upp sprickorna i murverket.

Eftersom sprickorna i röckkanaler och skorstenar bedömdes av brandspecialist utgöra en akut brandrisk i huset, föreslog intendenten Knut Bildmark ett skyndsamt införande av centralvärme i resten av huset *"för att vinna större trygghet mot eldfara"*. Risken skulle *"väsentligt minskas vid införande av värmeledning med endast en rökkanal"* att hålla i uppsikt. Centralvärmen skulle även medföra *"den fördelen, att flera större rum skulle kunna uppdelas till mindre sådana, varigenom byggnaden på ett effektivare sätt kunde utnyttjas"*,¹⁷¹ vilket välkomnades av den trångbodda Kammarrätten.

Framdragningen av värmeledningar i Kammarrättens våningar, längre upp i huset, projekterades av Hugo Thorell, samma ingenjör som stod bakom den första etappen, 1910. Han lämnade in ett kostnadsförslag redan i februari 1919 som vidarebefordrades till kungen i september samma år.¹⁷² Efter några besparande juste-

Elsa Schrams rum i Kammarrättens höga våning, 1 trupp, år 1935. Skomakarlampa med hissordning från 1905 i taket och radiator från 1922 under fönstret. Ur Kammarrättens verksamhetsalbum.

ringar och riksdagens anslag hamnade det slutliga förslaget i mars 1921 på 75 000 kr.¹⁷³ I förslaget skulle ledningar och radiatorer dras till övre delen av huset, den gamla pannan ersättas av två nya pannor och systemet skulle bli försett med pumpar m.m. Förutom förläng-

Kammarrättens hus södra fasad under avvägningmätning genomförd av Nils Theodor Royen, 1928. Ur SFV:s bildsamling.

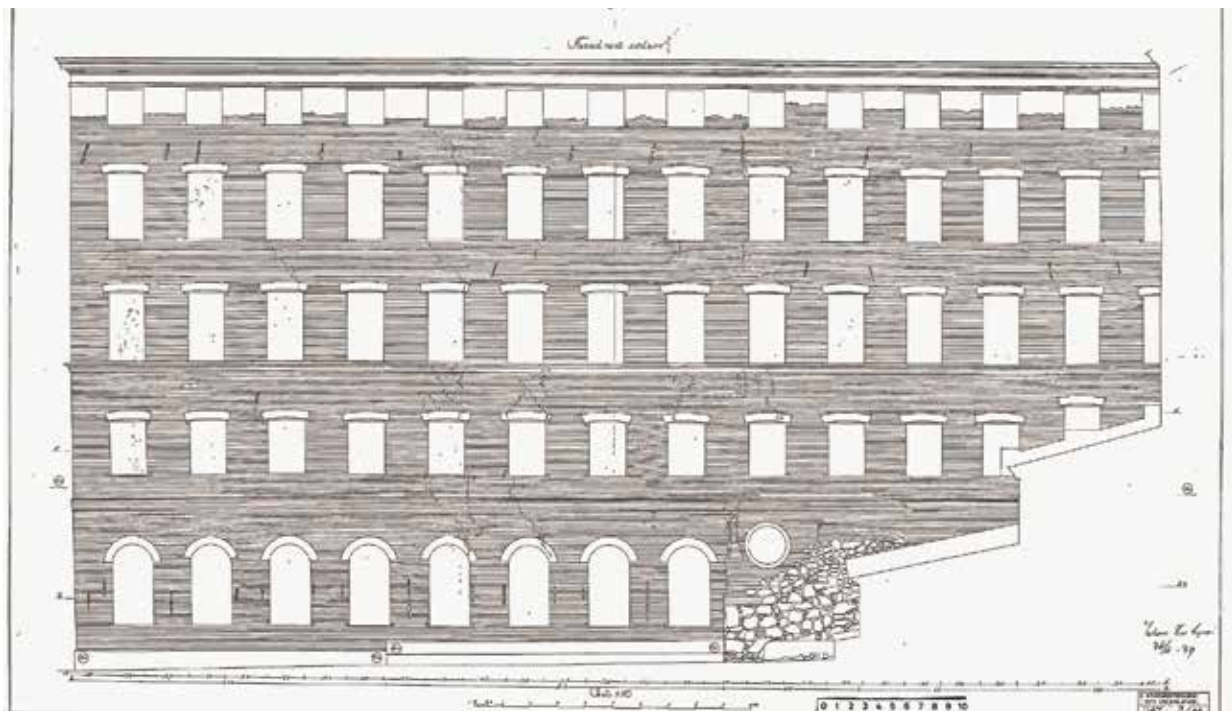
ningen av varmvattenledningen skulle även nya vatten- och avloppssystem dras in. Arbetet genomfördes i två etapper under den kommande vintern och sommaren.¹⁷⁴ Övergången från matning av brassande kaminer till ständigt varma radiatorer måste ha varit en upplevelse för de anställda i Kammarrätten under vintern 1922.

1921 reformerades Kammarrätten till en renodlad modern förvaltningsdomstol. De avdelningar som tidigare hade haft räkenskapsgranskande uppgifter avskildes från Kammarrätten och bildade en egen myndighet, Riksräkenskapsverket.¹⁷⁵ Det nya verket fick ta över våningen tre trappor upp i huset och nästan hela grannhuset, Sparreska palatset.¹⁷⁶ I samband med nödvändiga omflyttningar avsattes medel för en del reparationer och anpassningar i huset.¹⁷⁷

Från och med 1922 överfördes ansvaret för Kammarkollegiet från Kammarkollegiet till Riksarkivet.¹⁷⁸ Inför detta ansvarsövertagande genomgick arkivlokalerna ett antal ofrånkomliga brandsäkerhetsåtgärder, bl.a. brandcellsindelning och ny hyllinredning samt byte av elled-

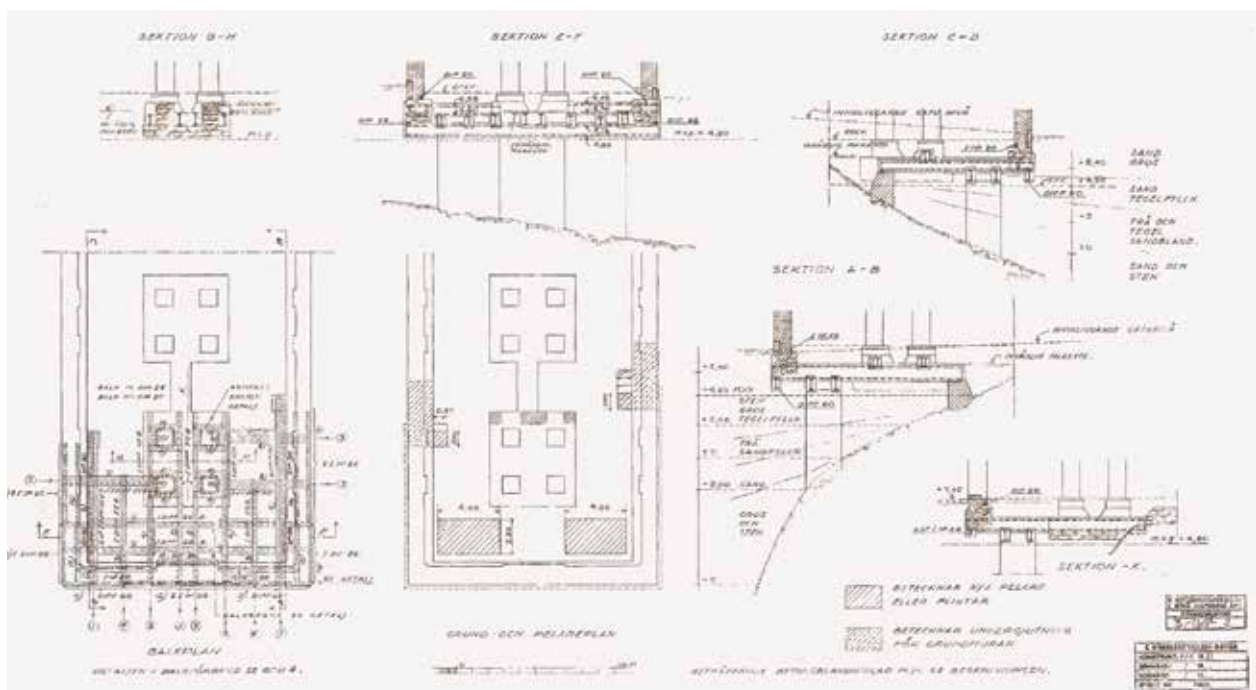
ningar och belysningsarmaturer.¹⁷⁹ Kammarkollegiet behöll rum 4 för sina egna arkivariers behov.¹⁸⁰

Sättningarna i husets västra del fortsatte bekymra Byggnadsstyrelsen även efter avslutad indragning av centralvärme i hela huset. Ingenjören Fritz Söderbergh föreslog i februari 1923 nya markprov inför en eventuell grundförstärkning.¹⁸¹ Under sommaren verkställde Svenska Diamantbergborrnings Aktiebolaget två borrhov.¹⁸² Undersökningen visade ungefär samma resultat som 1908, att grundläggningen under den västra gaveln slutade långt ifrån det djupa fasta underlaget, mellan 8,84 m under det nordvästra hörnet och 14,63 m under det sydvästra hörnet. Söderberghs tolkning av resultatet är egendomligt lugnande, även om han själv uppmätte en nivåskillnad på upp till 29 mm mellan sydvästra hörnet och en fastare punkt över berggrund mot öster. Han ansåg att sättningarna inom byggnaden verkat komprimerande på fyllningen under "och därigenom ökat dess bärighet, så att byggnadens bestånd numera icke behöver ifrågasättas". Enligt honom var byggnaden inget "arkitekturverk av den bety-

Uppmåtningsritning av södra fasaden efter nedknackningen av den gamla putsen, april 1929. Skarvet mellan Krusiska palatsets gamla grundläggning och tillbyggnaden 1804 dokumenterades till vänster om det runda fönstret. Sättningsprickorna i murverket är också tecknade. Ur SFV:s ritningsarkiv.

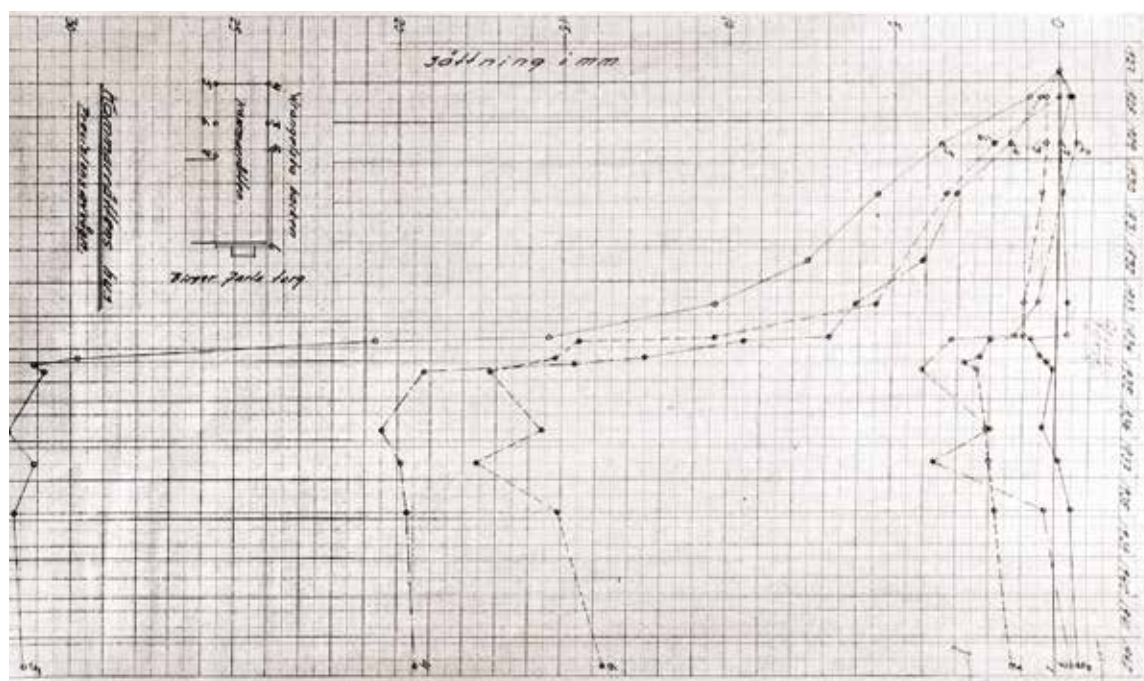
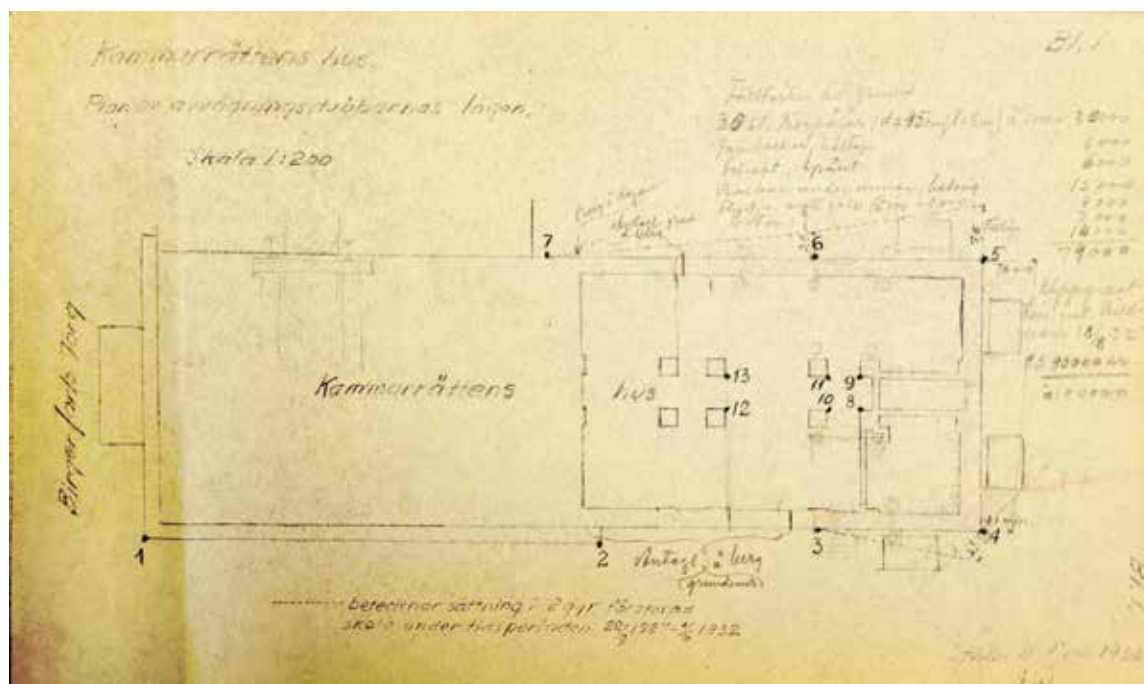
Nils Royens genomförda förslag till förstärkning av grunden under den västra delen av Kammarättens hus. K-ritning 1933. Ur SFV:s ritningsarkiv.

Ingenjören Nils Theodor Royen monterade ett antal dubbar i stensockeln runt den sättningsskadade västra delen av Kammarrättens hus 1927 för regelbundna avvägningar och en dubb från 1927 i avväggningspunkt nummer 3 (till vänster). Foto Alexandru Baboș, 2013.

Planskiss över plan 1 med placering av dubbar från 1932 (nedan). Grafisk redovisning av sättningsmätningar vid avvägningpunkterna mellan 1927–1942 (nederst). Ur RA/KBS/13 I-byrån/FLA och 31 Marksektionen/FILA:70.

*Kammarrättens hus fasader mot torget och backen.
Foto: G Wigelli, 1933. Ur SFV:s bildsamling.*

denhet, att densamma af pietetsskäl till varje pris bör skyddas, äfven mot mindre framträdande deformation eller smärre icke skadliga sprickor.”¹⁸³ Byggnadsstyrelsen uppmanades att låta bli att kasta sig in i kostsamma åtgärder och helt enkelt fortsätta leva med avtagande sättningar. Byggnadsstyrelsen tog beslut i september samma år att inte genomföra några åtgärder i frågan.

Eftersom sprickorna bara fortsatte spridas över fasaderna och än värre djupt inne i murverket i västra delen av huset bestämde intendenten Knut Bildmark att prova nya undersökningsmetoder. Han fick hjälp av sin kollega, ingenjören Nils Theodor Royen (1880–1954), sedermera byråchef på Byggnadsstyrelsen, en av sin tids främsta specialister i byggnadskonstruktion. I februari 1927 fick Royen i uppdrag att utföra regelbundna pre-

cisionsavvägningar för ett antal år framöver i syfte att förstå husets pågående rörelse.¹⁸⁴

Under sommaren 1928 genomförde Byggnadsstyrelsen en omfattande undersökning av murverket och en fasadrenovering. Entreprenaden beställdes från byggnadsingenjören Thure Karlson för en kostnad på 18 800 kr.¹⁸⁵ I projektet rengjordes fasaderna ner till murverket genom sandblästring och på detta sätt kunde de stora sättningssprickorna närmare granskas. Byggnadsstyrelsen kostade på sig att dokumentera det exponerade murverket i ritningar och bilder. Sprickorna imurades därefter för att förbättra konstruktionens hållfasthet. Fasaderna omputsades med hydrauliskt kalkbruk ”i full överensstämmelse med gamla putsytorna, varvid i spritputsen användes grus av samma kornstorlek som i gamla putsen”.

*Färgbild över Riddarholmen 1966. Antalet takkuppor avslöjar ombyggnaden och inredningen av vindsvåningen.
Ur SSM, DLA013713.*

Avfärgningen utfördes med "tunn kalklasyr" och färgsättningen provades på plats,¹⁸⁶ antagligen enligt tidigare förlagor. Slutbesiktning genomfördes redan i slutet av september 1928. Projektet kompletterades efteråt med två asfaltstrykningar på sten och cement i sockeln.¹⁸⁷

Efter fem år av regelbundna observationer och avvägningsmätningar av sockelpunkter sammanfattade ingenjören Nils Royen sitt resultat i en kort redogörelse i augusti 1932. Mätningarna visade att den västra gaveln hade fortsatt sjunka under de föregående fem åren, som mest 7,6 mm i det sydvästra hörnet och 4,1 mm i det nordvästra hörnet.

Royen konstaterade att en betydande sättningsrörelse pågick i huset, enligt ett tydligt mönster som var förväntat i förhållande till tidigare markundersökningar. Han ansåg en grundförstärkning nödvändig inom de närmaste åren.¹⁸⁸

Den här gången gick Byggnadsstyrelsen skyndsamt vidare med åtgärdsförslag. Redan samma månad skis-

sade Nils Royen ett tänkbart tillvägagångssätt och lämnade in en kostnadsuppskattning på 10 000 kr. Royen utgick i sin problemlösning från den kända förutsättningen att avståndet till fast underlag under den västra gaveln var för djupt för underbyggnader. Han föreslog i stället ett antal stödplintar i betong till grundare berg, som genom balkar skulle bära upp den sjunkande västra gaveln på konsoler.

I december 1932 skickade Kungliga Byggnadsstyrelsen ett brev till kungen med förfrågan om att ta upp grundförstärkningsprojektet till nästa års riksdagsbeslut.¹⁸⁹ Riksdagen beslutade att tilldela medel till projektet i mars 1933.¹⁹⁰ Eftersom tiden inte räckte till för att genomföra förstärkningen under den varma perioden flyttades arbetet till nästa år. Under tiden genomfördes projektering och planeringsarbete. I mars 1934 flyttades kammrararkivet från den nedersta våningen.¹⁹¹ Grundförstärkningen påbörjades under tidig vår 1934 genom entreprenören och ingenjören Thure Karlson och be-

Förslagsskiss över ombyggnad av Kammarrättens hus. I bilden redovisas föreslagen rusticering av sockelvåningar och terrass vid återskapade norra ingången. Ur Idéplan för Riddarholmen 1968.

räknades bli färdig i oktober. Arbetet fortsatte dock fram till våren 1935 eftersom stödpelarna behövde grundas längre ner än beräknat.¹⁹² I samband med arbetet ändrades golvet i nedersta våningen till betongplatta och pannrummet flyttades till sydvästra hörnet.

Byggnadsstyrelsen fortsatte mäta avvägningpunkterna i sockeln efter avslutade förstärkningar för att kontrollera effekten av åtgärderna. I en rapport från början av 1943, redovisade Nils Royen att sättningarna i västra delen av huset mellan 1938 och 1942 hade stabiliserats till obetydliga värden.¹⁹³

Husets kulturhistoriska och konstnärliga värde fick ett offentligt erkännande den 25 januari 1935, när huset förklarades som statligt byggnadsminne, bland de första i landet. Med detta beslut skulle husets konstruktion, gamla rumsindelning, byggnadsdetaljer och äldre ytskikt skyddas och bevaras för framtiden.¹⁹⁴

Efter andra världskriget var både Kammarrätten och Riksrevisionsverket i större behov av lokaler. Av den

anledningen byggdes Gymnasiehusen och Sparreska palatset om för Riksrevisionsverket. Till följd av detta projekt lämnade Riksräkenskapsverket helt sina äldsta lokaler i Kammarrättens hus 1948. Kammarrätten fick ta över de lediga lokalerna för att i huset samla två av sina divisioner som av lokalbrist var utlokaliserade till andra adresser i staden. Inför denna inflyttning genomfördes under våren och sommaren 1949 nödvändiga anpassningar till verksamheten i våningarna två och tre trappor upp, vilket innebar ändringar i planlösning och fast inredning samt reparationer. Bland de större förändringarna var återställningen av de stora rummen 29 (3505–3508), 30 (3509–3512) och 34 (3519–3521) för nya sessionssalar.¹⁹⁵

En annan förändring som omfattades av renoveringarna var omläggningen av värmeledningssystemet i Kammarrättens hus, Sparreska palatset och Gymnasiehusen med anslutning till en central panna i Gamla riksdagshuset.¹⁹⁶ Pannorna i Kammarrättens hus togs ur bruk i mars 1949 och pannrummet förvandlades till förråd. För första gången sedan byggnadstiden var all eldnings för uppvärmning borta från huset.

I Kammarrättens planer att återsamla hela verksamheten under ett tak ingick från början en önskan om att installera en personhiss i huset som skulle underlätta den vertikala kommunikationen mellan bottenvåningen och de tre övre våningarna. 1946 skissade Byggnadsstyrelsen på en hiss i rummen strax öster om huvudtrappan. Kostnaderna uppskattades till 30 000 kr och av den anledningen gick Byggnadsstyrelsen i september samma år vidare till kungen för att ansöka om ett extra anslag.¹⁹⁷ Anslaget beviljades följande år. Projektet avstannade dock på grund av det rum i bottenvåningen som disponerades av Kammararkivet. Riksarkivet ville inte släppa ifrån sig det utan andra lokaler i utbyte. Till slut ordnades en ersättningslokal på vinden, under 1947 och 1948.¹⁹⁸ Installationen av ny hiss fördröjdes ytterligare av arbetena i huset 1949 för Kammarrätten och sedan på grund av avslag från Arbetsmarknadsstyrelsen.¹⁹⁹ En ny ansökan med utförliga handlingar lämnades in i oktober 1950²⁰⁰ och tillståndet kom i början av januari

1951.²⁰¹ ASEA fick entreprenaden strax därefter och en eldriven hiss kunde äntligen byggas samma år. Husets första hiss togs i bruk efter besiktning i januari 1952.²⁰²

I början av 1960-talet uppmärksammades att husets västra del började spricka igen, endast några år efter att den intensiva genomfartstrafiken hade släppts genom Wrangelska backen och vidare genom en provisorisk pontonbro mot Tegelbacken, 1954.²⁰³ Den statiska balansen som uppnåtts i byggnaden efter förstärkningarna 1934–1935 rubbades och sättningsprocessen utlöstes på nytt. Mätningar påbörjades i oktober 1961 för att följa upp husets nya sättningsrörelse under några år framöver.²⁰⁴

Kammarrättens expanderade verksamhet under 1960-talet krävde nya lokaler. Vinden hade tidigare endast använts i begränsad omfattning, framför allt för olika magasineringsbehov, men erbjöd nu ett värdefullt expansionsutrymme. Mellan 1963 och 1964 genomfördes en omfattande inredning av vinden till 15 små kontorsrum.²⁰⁵ För att förse samtliga nya rum med dagsljus, kompletterades taket med ett antal nya vindskupor. I likhet med övriga kontorsvåningar, delades vinden in av en korridor som löpte centralt under taknocken med rum på var sida. Samtliga vindsrum försågs med modern uppvärmning och teknisk utrustning.

1967 kunde Kammarrätten väsentligt utvidga sina lokaler i Sparreska palatset sedan Riksrevisionen hade flyttat därifrån.

1968 genomförde Byggnadsstyrelsen en utredning om framtidsplanerna för Riddarholmen. Arbetet med utredningen resulterade i en idéplan, där både givna förutsättningar beskrevs och riktlinjer i holmens framtida utveckling drogs upp. Kammarrättens hus var vid den tiden den enda byggnaden på Riddarholmen som fortfarande tjänade det ändamål den byggdes för. Men byggnaden ansågs förfallen och den inre utformningen hade med tiden blivit opraktisk och olämplig för ändamålet.²⁰⁶ Kammarrättens hus stod inför ett antal starka förändringsbehov. Grundförstärkningarna på 1930-talet i västra delen av huset ansågs otillräckliga och ytterligare åtgärder var nödvändiga i samband med en blivande ombyggnad.²⁰⁷

Idéplanen från 1968 uppmärksammade också Riksarkivets förestående flytt till nya lokaler i Marieberg. Kammarrättens hus, som sedan 1806 hade sina lokaler i Kammarrättens hus nedre våningar, skulle också följa med. Även om Kammarrätten stod inför en delning i separata regionala enheter var behovet av ändamålsenliga lokaler i Stockholm oförminskat stort. Byggnadsstyrelsen planerade en ombyggnad av de lediga lokalerna till Kammarrättens behov. En särskild begäran om att sätta i gång med projektering hade redan skickats till kungen.²⁰⁸

En annan ambition för Kammarrättens hus var att återskapa dess gamla port mot Wrangelska backen, som vid denna tid uppfattades som den ursprungliga huvudingången. *”Den kommande ombyggnaden av Kammarrättens hus, som bl a innebär en intensifiering av persontrafiken till och från byggnaden, innebär även att dess entréförhållanden behöver förbättras. Detta kan ske genom att terrassen och den ursprungliga huvudentrén återställes /... / I terrassen anordnas lämpligen den nya transformatoranläggning för Riddarholmen, som under alla omständigheter måste komma till mycket snart.”*²⁰⁹ Den publicerade skissen över Kammarrättens hus framtida yttre utseende visade inte bara den planerade nya terrassen utan även en önskad rusticering av sockelvåningarna, troligen runt hela byggnaden, enligt Fredrik Bloms ritningar från 1804.²¹⁰

Planerna för en ombyggnad av Kammarrättens hus fördröjdes fram till 1972 av ett antal utredningar och beslut som berörde Kammarrättens framtid. 1972 genomfördes förvaltningsdomstolens reform med en utvidgning av Kammarrättens kompetensområde som följd, samtidigt som kammarrättsorganisationen utökades väsentligt.²¹¹ En annan anledning till fördröjningen var Byggnadsstyrelsens utredningar om husets konstruktionsmässiga, tekniska, antikvariska och gestaltningsmässiga förutsättningar. Huset var, såsom tidigare påpekats i idéplanen för Riddarholmen, i ökande behov av grundförstärkning, allmän renovering och teknisk upprustning.

Kungliga Byggnadsstyrelsen genomförde renoveringsprojektet 1973–1974, och den anlitate arkitekten var Lennart Uhlin (1917–1998).²¹²

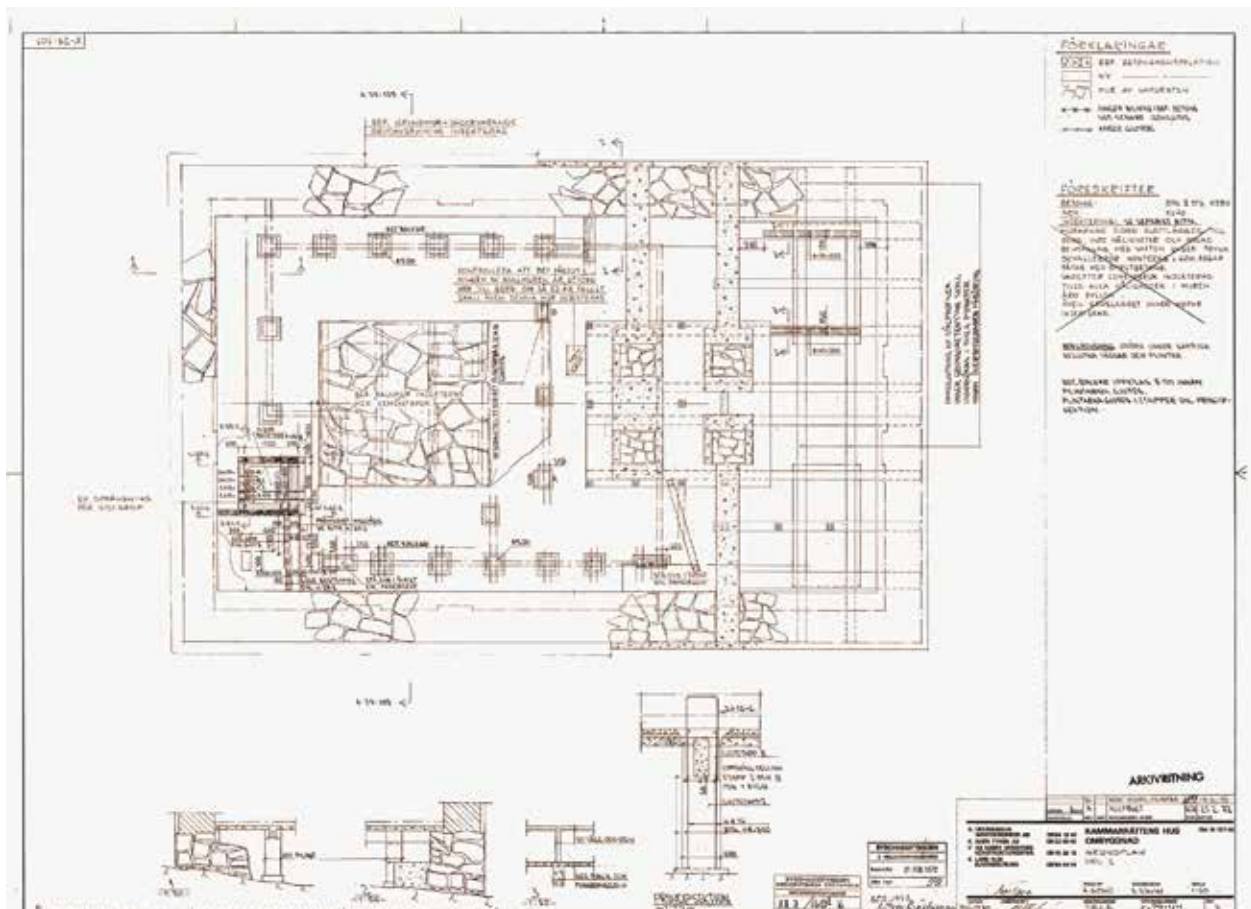

Biblioteket i plan 1 och 2, ur Kammarrättens invigningsbroschyr 1974.

Kammarrättens hus strax efter renoveringen 1974. Ur Kammarrättens invigningsbroschyr 1974.

K-ritning till ytterligare grundförstärkning, 1970. SFV:s ritningsarkiv.

Fasadernas färgsättning från 1974 med vitt på övre sockelvåningen. Foto: Alexandru Baboș 2006.

Den största utmaningen i projektet var att förstärka konstruktionen i västra delen av huset och de gamla arkivvåningarna i synnerhet. Den tidigare grundförstärkningen, som ansågs underdimensionerad, förstärktes ytterligare genom bl.a. cementinjektioner. Pelarna i mitten av arkivrummet visade sig vid närmare inspektion vara allvarligt försvagade av sättningar och deformationer och stabiliserades därför med omslutande gjutna väggskivor. Med tanke på brandsäkerhet och bärighet behövde de gamla lätta träbjälklagen i arkivet ersättas av tunga gjutna plattor. För att inte överbelasta den redan

ansträngda grunden byggdes en tvåvåningshög lådförmad arkivkärna i armerad betong, mitt i den västra delen av huset, som avlastades genom egna plintar ner till grunden. De yttre väggarna förankrades i bjälklaget mellan plan 2 och 3 som göts i armerad betong.²¹³

Projektet omfattade även nya kommunikationsvägar. Framför allt skapades flera förbindelser mellan Kammarättens hus och Sparreska palatset som kompletterade den gamla, från 1930, i våningen tre trappor upp. En ny hiss installerades mellan nedersta bottnarna i västra delen av huset och i dess anslutning byggdes en ny trappa.

*Ny öppning mellan stora rum i plan 4, mot söder, under ombyggnaden för Högsta förvaltningsdomstolen.
Foto: Alexandru Baboș, 2010.*

En mindre småvaruhiss installerades intill, som gick genom samtliga våningar. En annan stor förändring blev flytten av huvudingången från Birger jarls torg till den gamla norra porten, som återskapades efter uppförandet av en ny terrass utanför, längs Wrangelska backen. Under terrassen, med egen ingång från backen, placerades ett ställverk för hela Riddarholmen. En särskild ingång för sophantering och drift öppnades i huset, från söder.

Husets inre genomgick en omfattande renovering samtidigt som ventilationen och elförsörjningen behövde förbättras. Installationerna doldes i undertak i

Skärnitt genom ursprunglig bröstpanel vid öppning av ny dörr mellan stora rum. Foto: Alexandru Baboș, 2010.

korridorer med anslutning till de stora rummen på sidorna. Arkitekten Lennart Uhlin skapade också ett system för de kvadratiska rummens delning, med en liten gemensam triangulär passage innanför dörren till korridoren, vilket möjliggjorde framtida förtätningar och utökning av arbetsplatser i huset. Våtrummen grupperades i rummen strax söder om huvudtrappan.

Husets fasader lagades, sockeln putsades om med spritputs och hela exteriören målades med kalkfärger, gulockra i de övre våningarna, ljusgrå i bottenvåningen och grå i sockelvåningen.

Renoveringen av Kammarrättens hus avslutades med en invigningsceremoni den 25 november 1974.²¹⁴

Under den återstående tiden i Byggnadsstyrelsens förvaltning var behovet av åtgärder mycket begränsat. 1988 blev det dags för en grundlig fönsterrenovering runt hela huset och 1992 inreddes tre nya sessionssalar i bottenvåningen, genom Creo Arkitektkontor.²¹⁵

STATENS FASTIGHETSVERKS TID, 1993–2013

Statens fastighetsverk (SFV) tog över Byggnadsstyrelsens förvaltningsansvar av statliga byggnadsminnen på Ridarholmen 1993. I verkets regi utfördes under första åren en del mindre hyresgäst Anpassningar och underhållsarbeten. En totalrenovering av den gamla plenisalen gjordes 1994. Samma år ommålades husets östra fasad i en gul-beige nyans.²¹⁶ Ett år senare renoverades fönstren i plan 7 och året därefter ommålades taket. 1999–2001 var det dags för en renovering av samtliga fönster.

In i mitten av 2000-talet inledde Kammarrätten och Domstolsverket en dialog med SFV om en upprustning av lokalerna i Kammarrättens hus och Sparreska palatset. Husens tekniska system började nå sina teoretiska livslängder och efter tre decennier behövde både interiören och exteriören en ny renovering. Husen levde inte heller upp till de ökade kraven på tillgänglighet och komfort. Utöver detta fanns osäkerheten kring grundläggningen med sprickor i fasaderna som påminde om den redan tidigare existerande problematiken.²¹⁷

2006 fick Kammarrätten ytterligare en ny funktion som Migrationsverkets överdomstol. Det nya uppdraget förutsatte en utökning av verksamheten, vilken inte längre kunde rymmas i de ursprungliga lokalerna. Kammarrätten fick flytta från Kammarrättens hus 2008 men använde plenisalen ända fram till 2009.

Domstolsverket och Statens fastighetsverk kom 2007 överens om att planera för en ombyggnad för Regeringsrätten, senare Högsta förvaltningsdomstolen. Efter regeringsbeslut startades projekteringen 2009. Byggnadsarbetet sattes i gång 2010 och avslutades i december 2011. Projektet omfattade Kammarrättens hus och

Kammarrättens hus gavelfasad mot Birger jarls torg efter renovering. Foto: Alexandru Baboș, 2013.

Sparreska palatset tillsammans. Till projektet anlätades arkitektkontoret Ahrbom & Partner.

Kommunikationen och tillgängligheten mellan husen lyftes tidigt upp som en av de stora frågorna i projektet. På samtliga plan fanns det höjdskillnader mellan båda husen. Lösningen blev en tillbyggnad i vinkeln mellan husen för både hiss och trappa. För att lämna plats åt tillbyggnaden revs en låg byggnad, från 1805. En del av den rivna byggnaden, nyckelförrådet, återbyggdes senare. Den gamla hissen öster om huvudtrappan revs och ersattes av en gemensam hiss mellan husen. Intill det tillbyggda trapphuset placerades nya grupper av

våtrum, med en handikapptoilet, städrum och en kafestation. Den västra hissen byggdes om och drogs upp genom samtliga bjälklag i huset till vinden. Vindsvåningen byggdes om i sin helhet och nya kontorsrum skapades med glasade väggar mot mittkorridoren.

Ett viktigt arkitektoniskt ställningstagande blev indelningen av stora rum till mindre kontorsrum, vilket motsvarade hyresgästens krav på enskilda ostörda arbetsplatser. Arkitekten Johan Ahnborg gick ifrån 1970-talets delning med mellanväg och triangelformat förrum till inre sidokorridor och glasade partier mot kontoren som skulle behålla helhetsintrycket. Det senare förstärktes genom färgsättningen där nya väggar, glaspartier m.m. målades i en avvikande kulör.

Under renoveringen genomfördes en färgundersökning som kom fram till ursprunglig färgsättning av väggar i hela huset. Färgsättningen visade ett tydligt schema där vartannat rum var avfärgat med kalkfärg i ockragult och vartannat i engelskt rött. Vid färgsättningen av interiörer återupptogs det gamla mönstret men målades med en något mer tålig färgtyp, emulsionsfärg. I två rum i våningen tre trappor upp (3614 och 3615) ströks de ursprungliga kalkfärgerna på ny kalkputs för att få tillbaka den ursprungliga känslan.²¹⁸

Fasaderna lagades och avfärgades med kalkfärg i gulockra ner till sockelvåningen. Den senare ommålades i grå kalkfärg. Samtliga fönster renoverades och färgades utvändigt i engelskt rött som ansågs ursprungligt.

Moderna tillägg som brandavgränsande partier, nya kontorsrumsväggar, hissar, pentry, toaletter och fast inredning gavs ett samtida uttryck som skulle smälta in i den gamla miljön.²¹⁹

Den gamla grundförstärkningen som gjordes 1934–1935 kompletterades ännu en gång. Plintarnas anslutning till berget stärktes med stålkärnepålar, 90 mm i diameter, som borrades genom plintarna och ned 3 m i berg. Hålen runt kärnorna injekterades sedan med betong.²²⁰

Alla tekniska system i huset byttes ut eller sågs över i samband med renoveringen. Vid omdragning av ventilation flyttades den dolda kanalisationen över mittkorridorerna till sidokorridorer så att mittkorridorerna kunde återställas fria utan undertak. El och data doldes i kanaler i golvet längs ytterväggarna.

Samtidigt med ombyggnaden för Högsta förvaltningsdomstolen påbörjades Citybanan, ett nationellt infrastrukturprojekt som går genom bergsprängda tunnlar under Riddarholmen. Tunnlarna sprängdes cirka 20 m rakt under Kammarrättens hus under våren 2013 och beräknas komma i drift för regionaltrafik i Stockholms län år 2017.

Detta hus kommer att bevaras i allmänhetens intresse, anpassas och utvecklas för brukare för att användas i många år framöver. Vi kommer att lära oss mer om det och kan hända omvärderar vi vissa ställningstaganden. Det lämnas därför åt framtiden att förbättra kunskapen om huset och spinna vidare på berättelseträden.

Kulturhistoriskt värde

STATENS FASTIGHETSVERK HAR i samråd med Riksantikvarieämbetet tagit fram en värdebeskrivning för Kammarrättens hus. Värdebeskrivningen grundar sig i den samlade kunskap som finns om husets historia och egenskaper. Den förklarar varför huset är betydelsefullt och förtydligar vad som är värt att bevara för framtiden.

DEL AV RIDDARHOLMEN

Riddarholmen har lång kontinuitet som maktcentrum ur olika avseende. Detta manifesteras bland annat i platsens bebyggelse, från Riddarholmskyrkan, adelspalatsen till den statliga administrationens byggnader. Det finns även värdefulla kulturlager under mark.

Kammarrättens hus utgör tillsammans med andra byggnader och öppna platser på Riddarholmen, en avgränsad och omistlig enhet.

MED RÖTTER FRÅN STORMAKTSTIDEN

Kammarrättens hus östra halva, delar grundläggning med det före detta Krusiska palatsets södra länga. Även den gemensamma väggen mellan Kammarrättens hus och Sparreska palatsets norra flygel bevarar i nedre våningar murverk från Krusiska palatset. Murverksresterna från Krusiska palatset förstärker byggnadens laddning och identitet som går tillbaka till stormaktstiden och är en omistlig del i Riddarholmens värdefulla historia.

EN VÄLBEVARAD OCH INNOVATIV NYKCLASSICISTISK BYGGNAD

Kammarrättens hus har stor arkitektonisk betydelse för stadsbilden. Huset är ett välbevarat exempel på arkitektur och byggnadsteknik från tidigt 1800-tal, en av de få väl bevarade nyklassicistiska byggnaderna i Stockholm. Fasaderna, planlösningen, stommen och murverket i tegel är till största delen intakta.

Den strama stilen avslöjar tidens ansträngda tillgång till offentliga medel. Den tillämpades i så väl militära som civila och kyrkliga sammanhang.

Exteriören är gestaltad av arkitekten Fredrik Blom i en stram nyklassicistisk stil. Blom var en av Sveriges mest framstående inom militärarkitektur och ofta anlitad även i civila offentliga projekt. De enkla linjerna, det flacka sadeltaket, de uppåt i fasaden, i storlek, minskande fönstren och de fåtaliga utsmyckningarna antyder att Inventarieammaren i Karlskrona kan ha tjänat som Bloms förebild.

Huvudman för husets disposition och konstruktion är arkitekten Louis Parfait Dubocage Sainte Hermine. Han skapade en rationell planlösning med längsgående mittkorridorer och kontorsrum på sidorna. I planlösningen renodlade och utvecklade han en lösning som Carl Johan Cronstedts införde i Krusiska huset 1755, när detta anpassades till kontorslokaler.

I den nedre delen av huset skapade Louis Parfait plats för de första arkivlokalerna i Sverige. Kammararkivet

inrymdes i ett spatiöst välvt rum med åtta pelare i mitten, delat av bjälklag i tre våningar. Utifrån uppfattades de lägre två våningarna som en enda sockelvåning, tack vare de gemensamma rundbågiga fönstren. Dessa innovativa arkitektoniska drag inspirerade Axel Fredrik Nyström i utformningen av riksarkivet mot slutet av 1800-talet.

ETT KONTORSHUS I STATSMAKTENS TJÄNST

Redan från grundläggningen har huset haft status som en viktig offentlig kontorsbyggnad för Sveriges myndigheter. Det byggdes som ett av Sveriges första renodlade kontorshus. I syfte att minnas byggnadstiden lades en särskild grundsten i fasaden i hörnet mot Birger jarls torg. I stenen finns både en inskription och mynt från tiden bevarade.

Vid färdigställandet flyttade tre myndigheter in i huset, Kammarrätten, Allmänna Magasinsdirektionen och Kammararkivet. Kammarrätten fick stanna kvar i huset i över två århundraden och förlänade sitt namn till huset. Kammararkivet hade Sveriges första arkivlokaler i huset, som fyllde sina syften fram till 1969. Den mest dynamiska användningen fick ämbetsvåningen, två trappor upp, som fick ta emot en mängd olika myndigheter.

Myndigheternas höga krav på ändamålsenliga lokaler och deras interna organisatoriska omvandlingar har präglat huset över tiden. Huset har därmed genomgått många större och mindre anpassningar som följt den statliga administrativa utvecklingen.

EN SYMBOL FÖR DET FRAMÅTSTRÄVANDE 1800-TALET

Kammarrättens hus var tidigt ett landmärke för båttrafik mellan Stockholm och landets inre delar. Utanför huset, på dess tomt, startade landets första trafiklinje för ångbåtar år 1818. Tomtens gräns mot vattnet blev synonymt med ångbåtshamnen som snabbt växte till en av Sveriges mest intensiva knutpunkter.

Huset och hamnen levde länge i en symbios. Hamnens behov ledde till tre omgestaltningar av Wrangelska backen vilket påverkade husets angöring till marken omkring. Verksamheten i huset drog samtidigt fördel av närheten till hamnen eftersom både det Kamerala arkivet och Kammarrätten fick sina handlingar, från hela landet, i packlårar sjövägen. Kammarrättens hus och hamnen är nästan samtida och står tillsammans som symbol för det framåtsträvande 1800-talet.

MILJÖSKAPANDE FRONT MOT VATTNET

Tillsammans med omkringliggande byggnader utgör Kammarrättens hus en varierad front mot vattnet som är väl exponerad från Södermalm och Kungsholmen samt från båttrafik över Riddarfjärden. Variationen består av byggnadernas olika arkitektoniska uttryck, storlek och ålder samt Riddarholmens topografi.

Notförteckning

KRUSISKA HUSETS HISTORIA, s. 8

1. 1973 påträffades en gammal dörröppning från Krusiska palatsets tid i murverket mot Sparreska palatset. Se delrapport av Britt Wisth i SSM, 26/6 1973.
2. Hildebrand 1910, 97, bilaga R; Utredning 1940, 34.
3. Utformningen av huvudbyggnaden kan jämföras med liknande samtida palats på Riddarholmen, såsom Johan Sparres palats, dagens Hebbeska hus, Åke Axelssons palats (öster om kyrkan, rivet 1866) och det äldre Stenbockska palatset.
4. Ellehag 1989, 19, även not 7.
5. Utredning 1940, 360.
6. Ellehag 1989, 19.
7. Ellehag 1989, 19. *"För en som salig hans Excell:ts köpte den tåmpten som dess nya huus nu är bygd uppå widh Riddarhuustorget, så war han sinadh att låta Reparera och utwidga dess gamla huus som han bodde utj på Riddarholmen."*
8. Ellehag 1989, 19.
9. Elers 1800, 37; Utredning 1940, 82–85. En svensk aln var ca 60 cm och en kvart motsvarade ca 15 cm.
10. Elers 1800, 37.
11. Elers 1800, 37.
12. Ungefär i mitten av 1600-talet. Rosenhaneska palatset, uppfört 1652–54, var det första palatset som byggdes på Riddarholmen i barockstilen.
13. Erik Dahlbergh, Suecia antiqua... Del 1, triumfbåge till Ulrika Eleonora 1680.
14. RA/ÖIÄ/Ritningssamlingen/PS 104, ritningarna 1–2–3 visar den äldsta kända planlösningen i plan 1, 2 och 3, före eller strax efter hovets flytt från Riddarholmen.
15. Arvidsson 2004.
16. Hildebrand 1910, 35 och bilaga V; K brev till Kammarkollegiet 16–30/6 1697.
17. Kostnaderna 1697–1698 gick över 20 300 dr silvermynt. SA/SHÄ/GI:107–109.
18. Dagens Hebbeska hus. RA/ÖIÄ:s skrivelser till K. Maj:t, 7/6 och 20/12 1698 samt 21/2 1699.
19. RA/ÖIÄ:s skrivelser till K. Maj:t.
20. Arvidsson 2004, 27, se även slottsböckerna SA/SHÄ/GI:107–109.
21. SA/SHÄ/GI:109, 2954.
22. SA/SHÄ/GI:109, 2895.
23. SA/SHÄ/Slottsböckerna för 1697–1699.
24. RA/ÖIÄ/Flaa:1/1742, 7/4.
25. Arvidsson 2004, 28; RA/ÖIÄ:s skrivelser till K. Maj:t.
26. RA/ÖIÄ/ritningssamlingen PS 104:1–2–3.
27. RA/ÖIÄ/Flaa:1/1755, 14/1.
28. RA/ÖIÄ/Fla:1, 1755, 22/5; RA/ÖIÄ/ritningssamlingen PS 104:4–5. Ritningen 1, bottenvåningen, verkar ha varit återanvänd utan andra ändringar än rumsbeteckningar.
29. Kammarkollegium är en gammal statlig myndighet som på den tiden tog hand om bl.a. ekonomi, förvaltning och administration.
30. RA/ÖIÄ/Fla:1, 1755, memorial.
31. RA/ÖIÄ/Fla:1, 1755, 27/10 och RA/Kammarkollegiets kansli och kontor/FIIA1 Äganderättshandlingarna/2 nummerserien/39 Cruuska palatset.
32. RA/ÖIÄ/Fla:1, 16/6 1760 memorial.
33. RA/Skrivelser ÖIA till KM 1771, 7/9 1769 och 6/5 1772.
34. RA/ÖIÄ/Fla:1, 16/6 1760 memorial, se även ritningarna från 1755.
35. RA/Kammarkollegiets kansli och kontor/FIIA1:2/39, se även respektive ändringar i ritningarna från 1755, PS 104:4–5.
36. RA/ÖIÄ/Fla:1, 11/10 och 25/10 1770, brev. Även dessa ändringar antecknas på ritningarna från 1755. För Kammarkollegiets lokalproblem se RA/ÖIÄ/Fla:1, 1770, promemoria.

37. RA/ÖIÄ/FIa:1, 2/8 1768 och 21/5 1770, memorial. Kungl Kansliet i slottets sydöstra flygel fick delta i prov av ny eldningsmetod 1768.

38. RA/ÖIÄ/Ritningssamlingen PS 104:6–7–8.

39. SSA/18 Överståthållarämbetets äldre kansli/G3, berättelse, 18/6 1792.

40. Modéer & Häthén 1995, 110–114; Kromnow 1941, 183–184.

41. RA/Kammarkollegiets kansli och kontor/FIIA1:2/39; Kromnow 1941, 183.

42. Kromnow 1941, 185.

43. SSA/18 Överståthållarämbetets äldre kansli/G3, berättelse, 18/6 1792.

44. Kromnow 1941, 185–197.

45. Kromnow 1941, 179–197.

KAMMARRÄTTENS HUS HISTORIA, S. 27

46. RA/ÄK 432/vol 1, kungsbrev 19/11 1802 och 5/6 1811.

47. RA/ÄK 432/vol 1, brev 18/12 1802. För andra redogörelser av återbyggnadsarbetet se även Utredning 1940, 165–172 och Lundberg 2005.

48. RA/ÄK 432/vol 1, brev 18/12 1802.

49. RA/ÄK 432/vol 2, räkning och journal 1803, 61.

50. RA/ÄK 432/vol 1, KM brev 30/1 1803.

51. RA/ÄK 432/vol 1, brev till K. Maj:t 24/3 1803.

52. RA/ÖIÄ/PS 209:25–26–27–28. RA/ÄK 432/vol 1, KM brev 29/3 1803.

53. UUB, svensk handteckning: 4042.

54. RA/ÄK 432/vol 1, 13/12 1803.

55. UUB, ritningarna 12454 och 12456, Förändrad grundritning af Krusiska huset på Riddarholmen.

56. Lundberg 2005, 19; Roth, Thomas (2009). *Fredrik Blom, Karl Johans arkitekt*, Signum, Stockholm, 27–31.

57. RA/ÄK 432/vol 1, utlåtande 18/12 1806. Se även Sjöberg, Ursula (1994). *Carl Christoffer Gjörwell 1766–1837, byggnader och inredningar i Sverige och Finland*, Stockholmia förlag, Stockholm, 346.

58. Ett brittiskt pass från 14 juli 1813 avslöjar att arkitekten och ingenjören Lewis Parfait var bördig från Santo Domingo i Centralamerika och var 39 år gammal. Han kom till Storbritannien som krigsfånge år 1809 och fick resa till Stockholm via Göteborg den 12 december 1813. (SSA/Äldre passhandlingar, F1 af:3, 118–118B) I

Stockholm identifierar han sig som Louis Parfait Dubocage Sainte Hermine. Hans skiftande verksamhet och liv under året 1814 skymtar fram i ett fragmentariskt arkiv. (RA/Enstaka samlingar/Arkivfragment/vol 2/Dubocage, Louis Parfait). Den amerikanske arkitekten L P Dubocage nämns sedan bland utresande i Helsingborg den 31 mars 1817; se Inrikes Tidningar nr 46, 16 april 1817, sid 1.

59. RA/ÖIÄ/PS 92:6–7.

60. Swedlund, Robert (1969): historik i boken: *At förse Riket med beständige och prydliga Byggnader, Byggnadsstyrelsen och dess föregångare, Stockholm, 20–22*; Lundberg 2005, 19; Roth, Thomas (2009). *Fredrik Blom, Karl Johans arkitekt*, Signum, Stockholm, 27–31.

61. RA/ÄK 432/vol 2, räkning och journal 1803, 61. Inom hela projektet på Riddarholmen bidrog Blom med kompletterande ritningar för omgestaltning av Kungshuset, för omdaning av Kungshusets gamla kök till Sundhetskollegiets hus och för den nya Kungliga fatburen, m.m.

62. Kungafamiljen var bortrest till Tyskland mellan 25 juli 1803 och 7 februari 1805. Se *Minnen ur Sveriges nyare historia, samlade av Berndt von Schinkel*, fjärde delen, Stockholm 1854.

63. RA/ÄK 432/vol 1, KM brev 28/1 1804.

64. RA/ÄK 432/vol 3, Verifikationer 1804, 570.

65. RA/ÄK 432/vol 1, brev 10/1 och 17/7 1804.

66. Skarven och den gamla grundläggningen från Krusiska huset på motsatta sidan har från början varit dolda av mark eller kraftig sockel.

67. RA/ÄK 432/vol 1, 19/2 1805, kungsbrev 5/3 1805.

68. RA/ÄK 432/vol 1, 19/2 1805, kungsbrev 5/3 1805.

69. RA/ÄK 432/vol 1, brev till KM 31/5 1805.

70. RA/ÄK 432/vol 1, brev till KM 31/5 1805.

71. RA/ÄK 432/vol 1, brev till KM 31/5 1805. Beskrivningen passar endast för Kammarättens hus. Dessutom behövde Kungshuset inte grundläggas eftersom det uppfattades som gammalt och inte som nytt hus. Se även beskrivningen av ceremonin i Inrikes Tidningar nr 78, 17 juli 1805.

72. RA/ÄK 432/vol 1, 10/2 1807.

73. RA/ÄK 432/vol 1, 17/2 1806.

74. RA/ÄK 432/vol 1, KM brev 4/3 1806.

75. RA/ÄK 432/vol 1, 10/2 1807; Wichman 1991, 34.

76. RA/ÄK 432/vol 1, 10/2 1807.

77. Wichman 1991, 34–40.
78. RA/ÄK 432/vol 1, 28/3 1808.
79. RA/ÄK 432/vol 1, 5/6 1811.
80. Öster om förstugan och huvudtrappan fanns ett stort rum för Direktionens arkiv och två kontorsrum för Kammarrätten.
81. Ursprungliga ytor dokumenterades under senaste ombyggnad. Se även Per Nelsons antikvariska slutrapport från 2012.
82. RA/ÖIÄ/FIaa/27:1870–74/360: 25/5 1872.
83. Vid den senaste renoveringen tolkades engelsk röd färg vara den ursprungliga. Se SFV/registratur/Antikvarisk slutrapport och PM 4.
84. RA/ÖIÄ/FIac:1/Undersökning av grundbotten 21/2 1908.
85. Swedlund, Robert (1969): historik i boken: *At förse Riket med beständige och prydlike Byggnader, Byggnadsstyrelsen och dess föregångare*, Stockholm, 22.
86. RA/ÖIÄ/PS 92:3–4.
87. Utredning 1940, 226.
88. RA/kungabrev 15/12 1818.
89. RA/ÖIÄ/FIaa:9/1828.
90. RA/ÖIÄ/FIaa:9/1827:343.
91. RA/ÖIÄ/FIaa:9/1828:203, 6/6 1828.
92. RA/ÖIÄ brev till K. Maj:t/1828:590.
93. RA/ÖIÄ brev till K. Maj:t/1828:590.
94. Modeér och Häthén 1995, 165–167.
95. RA/ÖIÄ/FIaa:9/1828:224. "Rummets storlek är så otillräcklig, att, när flere af Werkets tjensteman på en gång äro tillstädes eller då flere Parter inför Kongl Kammar Rätten inkallas, trängsel derigenom oundvickligen uppstår."
96. RA/ÖIÄ/FIaa:9/1828:307.
97. RA/ÖIÄ brev till K. Maj:t/1828:605; Ferlin 1858, 616:K br 2/10 1828.
98. RA/ÖIÄ/FIaa:11/14/6 1830.
99. RA/ÖIÄ/PS 92:8.
100. RA/ÖIÄ/FIaa:10/1829.
101. RA/ÖIÄ/FIaa:12/304:1832, 31/7.
102. Utredning 1940, 226–232.
103. Utredning 1940, 177–183.
104. Utredning 1940, 180; RA/ÖIÄ/PS 92:9.
105. RA/ÖIÄ/PS 92:10.
106. RA/ÖIÄ/FIaa/22:1846–49/nr 337, 343 och 368: juli–augusti 1847 samt 450: 28/9 1847.
107. Utredning 1940, 181–183.
108. RA/ÖIÄ/PS 92:1–2.
109. RA/ÖIÄ/FIaa/23:1853/31/10 1853.
110. En annan kvinnlig entreprenör som troligen ärvde sin mans affär var änkan H G Pettersson, som byte plåttaket över Sparreska huset 1855. RA/ÖIÄ/FIaa/23:1855/24/5 1855.
111. RA/ÖIÄ/FIaa/23:1853/31/10 1853.
112. RA/ÖIÄ/FIaa/23:1855/16/3 1855. Verksamhetens behov löstes troligen genom rotation av funktioner i huset.
113. RA/ÖIÄ/FIaa/23:1855/335:24/4 1855.
114. RA/ÖIÄ/FIaa/24:1856–60/18/4 1856. För planerade ändringar i ämbetsvåningen se även RA/ÖIÄ/FIaa/23:1855/19/2 1855.
115. RA/ÖIÄ/PS 92:1–2. Ansvarig intendent/arkitekt kan ha varit Carl Gustaf Blom-Carlsson (1799–1868).
116. Gasbelysningen hade redan införts i Hessenska palatset 1854 och infördes 1855 även i Gymnasiehusen.
117. Anders Cronström (1986): Stockholms tekniska historia, Vattenförsörjning och avlopp, Stockholmsmonografier 62:3, 16–27.
118. Cronström 1986, 19, publicerar Leijonanckers översiktliga planritning över Stockholms vattenledning från 1858, med tio vattenposter på Riddarholmen.
119. RA/ÖIÄ/FIaa/25:1863/873:23/12 1862, memorial.
120. RA/ÖIÄ/FIaa/26:1866–69/649:21/10 1868. Brunnen täcktes över sommaren 1854, i samband med tillkomsten av Birger jarls staty; se Utredning 1940, 195.
121. RA/K brev 1/5 1868.
122. RA/ÖIÄ/FIaa/26:1866–69/400:4/6 1868.
123. RA/ÖIÄ/FIaa/26:1866–69/545:2/9 1868.
124. RA/ÖIÄ/FIaa/26:1866–69/649:21/10 1868.
125. RA/ÖIÄ/FIab/35:1874–1915/362:20/6 1874.
126. RA/ÖIÄ/EIa/49:1877/k brev 6:26/1 1877.
127. RA/ÖIÄ/FIab/35:1874–1915/713:28/11 1876; RA/ÖIÄ/FIaa/28:1875–79/713:20/11 1876.
128. RA/ÖIÄ/EIa/49:1877/k brev 87, 92 och 94:27/7 1877.

129. RA/ÖIÄ/EIa/49:1877/k brev 6:26/1 1877.
130. RA/ÖIÄ/FIab/35:1874-1915/509:3/8 1878.
131. RA/ÖIÄ/FIaa/28:1875-79/678:15/9 1877; RA/ÖIÄ/PS 92:11.
132. RA/ÖIÄ/FIaa/28:1875-79/776:30/10 1877.
133. RA/ÖIÄ/FIab/35:1874-1915/509:3/8 1878, se även bifogad ritning.
134. RA/ÖIÄ/FIab/35:1874-1915/602:9/8 1892; Modéer & Häthén 1995, 189; RA/ÖIÄ/FIab/35:1874-1915/468:25/6 1888.
135. RA/ÖIÄ/FIab/35:1874-1915/468:25/6 1888.
136. RA/ÖIÄ/FIab/35:1874-1915/688:11/9 1882.
137. KB 155:1/12 1882; RA/ÖIÄ/FIab/35:1874-1915/112:26/1 1883.
138. RA/ÖIÄ/FIab/35:1874-1915/112:26/1 1883.
139. RA/ÖIÄ/FIab/35:1874-1915/339:26/5 1885.
140. RA/ÖIÄ/FIab/35:1874-1915/468:25/6 1888; 425:13/6 1888.
141. RA/ÖIÄ/FIab/35:1874-1915/22/10 1892.
142. RA/ÖIÄ/PS:12, 1892.
143. RA/ÖIÄ/PS:161, 1894. Uppbyggnaden av Riksarkivet 1886-1891 och till- och ombyggnaden av G:a riksdagshuset 1908-1911 kan härledas till dessa visioner.
144. Kb 377/1896.
145. RA/ÖIÄ/CIIba:1/1900:697.
146. Ritningar i Trafikkontorets arkiv.
147. Omfattande plåtslagararbete för reparation av huset, 3 363 kr, (RA/ÖIÄ/FIab/35:1874-1915/1109:3/11 1900) 4 000 kr för utvändiga arbeten (RA/ÖIÄ/FIab/35:1874-1915/1131:10/11 1900) och 2 500 kr för extraarbeten. (RA/ÖIÄ/FIab/35:1874-1915/1126:9/11 1900).
148. RA/ÖIÄ/FIab/35:1874-1915/313:20/3 1900.
149. RA/ÖIÄ/FIab/35:1874-1915/333:24/3 1900.
150. RA/ÖIÄ/FIab/35:1874-1915/848:27/8 1900.
151. RA/ÖIÄ/CIIba:1/1894:1008.
152. RA/ÖIÄ/CIIba:1/1905:1223 och 1226; RA/KB 573 och 577 1905
153. RA/ÖIÄ/FIab/35:1874-1915/327:2/3 1906.
154. RA/KB 165/1906.
155. RA/ÖIÄ/CIIba:1/1907:1293; RA/ÖIÄ/FIac/3. Nybyggnad skulle ersätta Hessensteinska huset. Ett annat alternativ var en påbyggnad av Stenbockska palatset.
156. Hildebrand, Emil (1897): "3 Arkiv", i *Stockholm, Sveriges hufvudstad skildrad med anledning af Allmänna Konst- och Industriutställningen 1897*, 472.
157. RA/ÖIÄ/FIac/3.
158. RA/ÖIÄ/FIac/3, 21/9 1908; RA/ÖIÄ/CIIba:1/1908:2087.
159. Kbr 557/1910; RA/ÖIÄ/FIab/35:1874-1915/2118:19/11 1910.
160. RA/ÖIÄ/FIac/3.
161. RA/KBS/13 I-byrån/FIA:9/1918-1927/3458:1922, februari 1908.
162. RA/ÖIÄ/FIab/35:1874-1915/1729:15/9 1910; kb 125/1911; RA/ÖIÄ/FIab/35:1874-1915/415:6/2 1911.
163. Kb 741/1911; RA/ÖIÄ/FIab/35:1874-1915/1653:5/9 1911; 961:6/5 1912.
164. RA/ÖIÄ/FIab/35:1874-1915/1729:19/9 1910; förslaget 3/6 1910.
165. RA/ÖIÄ/FIab/35:1874-1915/kb 20/6 1913.
166. RA/ÖIÄ/FIab/35:1874-1915/augusti-september 1913. Sektionsspanna: Original Strebel No 2206 "Kiruna" med 5 kvm eldyta.
167. RA/ÖIÄ/FIab/35:1874-1915/13/7 1915.
168. RA/ÖIÄ/FIac/3, se även ritningar från 1919.
169. Nilsson, Staffan (1994): Byggnadsstyrelsen 1918-1993, 9-10.
170. KBS årsbok 1919, 59; RA/KBS/13 I-byrån/FIA:9/1918-1923/Tj mem 2035:30/9 1919.
171. KBS årsbok 1919, 70. KBS brev 23/9 1919 till KM.
172. RA/KBS/13 I-byrån/FIA:9/1918-1923/brev till K. Maj:t 23/9 1919.
173. RA/KBS/13 I-byrån/FIA:9/1918-1923/21/2 1919 och 4/3 1921.
174. Kb 539:27/6/1921; KBS årsberättelse 1920-22, 92; RA/KBS/13 I-byrån/FIA:9/1918-1923/3144:1921, 15/11, kontrakt med P A Sjöberg; RA/KBS/13 I-byrån/FIA:9/1918-1923/1922, nytt kontrakt med A Rundquist & Co 10/7 1922 och teknisk beskrivning 3/6 1922.
175. Modéer & Häthén 1995, 190.
176. KBS årsberättelse 1920-22, 79; RA/KBS/13 I-byrån/FIA:9/1918-1923/144:1921, 31/12 1920; Kb 1165/1920.

177. RA/KBS/13 I-byrån/FIA:9/1918-1923/1998:1921, 22/7 1921.
178. KBS årsberättelse 1920-22, 79.
179. RA/KBS/13 I-byrån/FIA:9/1918-1923.
180. RA/KBS/13 I-byrån/FIA:10/1924-1953/506:1929.
181. RA/KBS/13 I-byrån/FIA:9/1918-1923/3458:1922, 24/2 1923.
182. RA/KBS/13 I-byrån/FIA:9/1918-1923/1590:1923, 29/5; se även 3458:1922, 17/11 1922.
183. Årsberättelse 1923-25, 102; RA/KBS/13 I-byrån/FIA:9/1918-1923/1590:1923, 28/7.
184. RA/KBS/13 I-byrån/FIA:9/1918-1923/343:1927, 29/1, tj mem; RA/KBS/31 Marksektionen/FIA:70/12/8 1932, redogörelse.
185. KBS årsberättelse 1926-28, 101; RA/KBS/13 I-byrån/FIA: 10/1924-1953/944:1928.
186. RA/KBS/13 I-byrån/FIA: 10/1924-1953/944:1928, arbetsbeskrivning, mars 1928) Slutbesiktning 28/9 1928.
187. RA/KBS/13 I-byrån/FIA: 10/1924-1953/3013:1928, 26/9.
188. RA/KBS/13 I-byrån/FIA: 10/1924-1953/2608:1932, 12/8; RA/KBS/31 Marksektionen/FIA: 70.
189. RA/KBS/13 I-byrån/FIA: 10/1924-1953/3618:1932, 12/12.
190. RA/KBS/13 I-byrån/FIA: 10/1924-1953/723:1933, 15/3.
191. RA/KBS/13 I-byrån/FIA: 10/1924-1953/712:1934, 6/3.
192. RA/KBS/13 I-byrån/FIA: 10/1924-1953/1219:1935, 20/3.
193. RA/KBS/13 I-byrån/FIA: 10/1924-1953/772:1943, 2/2.
194. 192. ATA; Förteckning 1938, 6.
195. RA/KBS/13 I-byrån/FIA: 10/1924-1953/1134:1949, 29/4.
196. RA/KBS/13 I-byrån/FIA: 10/1924-1953/51:1949, 22/3.
197. RA/KBS/13 I-byrån/FIA: 10/1924-1953/1498:1946, 10/9.
198. RA/KBS/13 I-byrån/FIA: 10/1924-1953/1570:1947, 22/7.
199. RA/KBS/13 I-byrån/FIA: 10/1924-1953/2459:1949, 24/9.
200. RA/KBS/13 I-byrån/FIA: 10/1924-1953/2902:1950, 31/10.
201. RA/KBS/13 I-byrån/FIA: 10/1924-1953/2902:1950, 30/1 1951.
202. RA/KBS/13 I-byrån/FIA: 10/1924-1953/279:1952, 29/1.
203. Idéplan 1968, 90.
204. RA/KBS/31 Marksektionen/FIA: 70.
205. Vårdprogrammet 1995, 28 och 39; RA/KBS/13 I-byrån/FIA: 11/1954-1975.
206. Idéplan 1968, 78.
207. Idéplan 1968, 65.
208. Idéplan 1968, 83.
209. Idéplan 1968, 94-96.
210. Idéplan 1968, 95; Rusticeringen var i Bloms ritningar bara ett förslag som aldrig kom till verklighet.
211. Modéer & Häthén 1995, 207-212; Vårdprogram 1995, 10.
212. Vårdprogram 1995, 9-35.
213. Se även Citybanans strukturella analys 24/2 2011 samt K-ritningar i SFV:s ritningsarkiv.
214. Vårdprogram 1995, 9-35.
215. Vårdprogram 1995, 39; ritningar i SFV:s ritningsarkiv.
216. Vårdprogram 1995, 39; SFV registratur/PM 4 Exteriör färgsättning, Kammarrättens hus 24/4 2010.
217. SFV registraturen dnr 223-0865/07, projektledningsplan 18/7 2008.
218. SFV registraturen dnr 223-0865/07, antikvarisk slutrapport; Ansökan Rotpriset 2012.
219. SFV registraturen, Antikvarisk slutrapport; Ansökan Rotpriset 2012.
220. Citybanans strukturella analys 24/2 2011 samt K-ritningar i SFV:s ritningsarkiv.

Källor

TRYCKTA KÄLLOR

- Arvidsson, Catrine: "Wrangelska palatset eller Kungshuset", *Kulturvärden*, 3:2004, 24–29.
- Betänkande angående ordnandet av statens byggnadsverksamhet inom Stockholm*, Stockholm 1925.
- Cronstedt, Carl Johan: *Beskrifning på Ny Inrättning af Kakelugnar til Weds Besparing*, Stockholm 1767.
- Ellehag, Claes: *Bondeska palatset, en skrift till minnet av Högsta Domstolens 200-årsjubileum 1789–1989*, Stockholm 1989.
- Ellehag, Claes: *Palatsen i Stockholm under stormaktstiden*, Lund 1998.
- Elers, Johan: *Stockholm, I–IV*, Stockholm 1800.
- Ferlin, P. R.: *Stockholms stad i juridiskt, administrativt statistiskt och borgerligt hänseende*, Stockholm 1858.
- Forsell, Arne: *Ur Wrangelska palatsets och Cruusiska husets byggnadshistoria*, Stockholms-gillet, Minneskrift 1934–39, 35–52, Stockholm 1939.
- Förteckning över Byggnadsminnesmärken enligt kungliga maj:ts beslut den 25 januari 1935, jämte redogörelse för de huvudsakliga föreskrifter som gälla vården av dessa byggnadsverk*, Kungl Byggnadsstyrelsens Meddelande nr 4, Stockholm 1938.
- Hildebrand, Emil: *Utreddningar rörande statens mark och tomter i Stockholm, I Riddarholmen*, Stockholm 1910.
- Johans begrafning i Riddarholmskyrkan den 26 april 1844*, Albert Bonniers förlag, Stockholm 1844.
- Kromnow, Åke: "Arkivbranden på Riddarholmen 1802, en av de största brandkatastroferna i svensk historia", i *Donum Boëthianum*, arkivvetenskapliga bidrag tillägnade Bertil Boëthius, 179–198, 1950.
- Kungliga Byggnadsstyrelsens årsberättelser för 1918, 1919, 1920–22, 1923–25, 1926–28, 1929, 1930–31 och 1932–1936*, Stockholm.
- Lindorm, Per-Erik: *Stockholm genom sju sekler*, Stockholm 1952.

- Lundberg, Lena och Göran Fredriksson: *Gråmunkeholmen 3; Kammarrättens hus, Sparreska palatset och Västra gymnasiehuset på Riddarholmen*, Stockholms stadsmuseum, Kulturmiljöavdelningen. Byggnads-historisk rapport 2005:2.
- Löfgren, Alb.: "Riddarholmen 1620-talet – 1940. Tomtbildnings- och stadsplanehistorisk utredning" i *Stadskollegiets utlåtanden och memorial*, Bihang 1940, No 55, 349–425 (Utreddning 1940).
- Modéer, Kjell och Häthén, Christian: *Kammarens jurister; Kammarrätten 1695–1995*, Stockholm 1995.
- Ohlsson, Martin A.: *Stormaktstidens privatpalats i Stockholm*, Stockholm 1951.
- Riddarholmen, En idéplan, principiella riktlinjer för lokalanvändning och byggnadsåtgärder*, Stockholm 1968 (Idéplan 1968).
- Uppmark, Gustaf: *Stockholmsbilder från fem 1523–1923*, Stockholm 1923.
- Sundberg, Halvar G F och Reuterskiöld, C A: "Utreddning rörande stadens rätt till Riddarholmen" i *Stadskollegiets utlåtanden och memorial*, Bihang 1940, No 55, 1–347 (Utreddning 1940).
- Wichman, Holger: "Branden i kammarskicket 1807", i *Arkiv samhälle och forskning*, 1991:2, 33–46, 1991.

OTRYCKTA KÄLLOR

- Forsström, Svante: *Vårdprogram Kammarrättens hus och Sparreska palatset*, del 1 och 2, Statens fastighetsverk, 1995.

ARKIV

- ATA, Antikvarisk-topografiska arkivet*, Stockholm
Topografiska serien, Kidskär 4: Remisshandlingar, utlåtanden, dokumentationsrapporter och fotografier.
KB, Kungliga biblioteket, Stockholm

RA, Riksarkivet

Överintendentsämbetets arkiv (ÖIÄ),
ritningssamlingen

- PS 92:1–12, ritningar 1800-talet.
- PS 104:1–9, ritningar 1700-talet

ÖIÄ:s arkiv, huvudhandlingar

Kungliga Byggnadsstyrelsens arkiv (KBS)

- Intendentsbyrån (I-byrån), F1A:9-10-11,
handlingar 1919–1976

Äldre kommitté, 310432 Kommitterande angående
Kungshusbyggnaden, 1802–1824

Kammarkollegiets kansli och kontor

- Äganderättshandlingarna

SA, Slottsarkivet

SBK, Stadsbyggnadskontorets arkiv

SFV:s centrala arkiv

- Ritningsarkivet, ritningar 1928–2013.
- Registraturen, handlingar för AB03, 1992–2012.
- Birgitta von Haslingens röda pärm, AB3.
- FO Regeringsbyggnaders arkiv 1994–2013.
- Bildsamlingen (från f.d. KBS, I-byrån) 1928–1956

SSA, Stockholms stadsarkiv

SSM, Stockholms stadsmuseum

- Bildarkivet

UUB, Uppsala universitets bibliotek

INTERNETKÄLLOR

http://www.adelsvapen.com/genealogi/Bonde_nr_20 (besökt 2013).

<http://www.nad.riksarkivet.se/sbl/Presentation.aspx?id=12365> (besökt våren 2013).

<http://www.riksarkivet.se/default.aspx?id=16961&refid=17180> (besökt våren 2013).

<http://sv.wikipedia.org/wiki/Kakelugn> (besökt våren 2013).

<http://digitalastadsmuseet.stockholm.se/fotoweb/> (besökt våren 2013).

<http://www.kb.se/samlingarna/oversikt/Digitaliserat-material/suecia/> (besökt våren 2013).

<http://app.ub.uu.se/epub/bildsok/index.cfm> (besökt våren 2013).

<http://www.sjohistoriska.se/sv/Fordjupning/Sok-i-samlingarna/> (besökt våren 2013).